

Бојан Арбутина : Марина Љубичић Богуновић : Борис Радаковић

КОЗАРА

1942

KOZARA

Република Србија
МИНИСТАРСТВО КУЛТУРЕ

Национална библиотека Републике Србије

Национално позориште Републике Србије

Национално позориште Републике Србије

Bojan Arbutina : Marina Ljubičić Bogunović : Boris Radaković

МУЗЕЈ ЖРТАВА ГЕНОЦИДА

Ауџори ѿексѿова и изложбе

Бојан Арбутина, Музеј жртава геноцида, Република Србија
Марина Љубичић Богуновић, Меморијални музеј на Мраковици, Република Српска
Борис Радаковић, Меморијални музеј на Мраковици, Република Српска

Умејнички дирекѿор

др ум Никола Радосављевић, Музеј жртава геноцида, Република Србија

Реализацију изложбе подржали су

Министарство културе и информисања Републике Србије, Телеком Србија,

Национални парк „Козара”, Фондација Музеја жртава геноцида

GENOCIDE VICTIMS' MUSEUM

Authors of the exhibition

Bojan Arbutina, Genocide Victims' Museum, Republic of Serbia
Marina Ljubičić Bogunović, Mrakovica Memorial Museum, Republic of Srpska
Boris Radaković, Mrakovica Memorial Museum, Republic of Srpska

Art director

Nikola Radosavljević Ph.D. in Arts; Genocide Victims' Museum, Republic of Serbia

The project is supported by

Ministry of Culture and Information of the Republic of Serbia, Telekom Srbija,

“Kozara” National Park, Genocide Victims' Museum Foundation

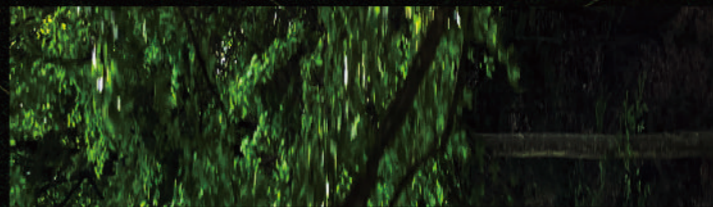
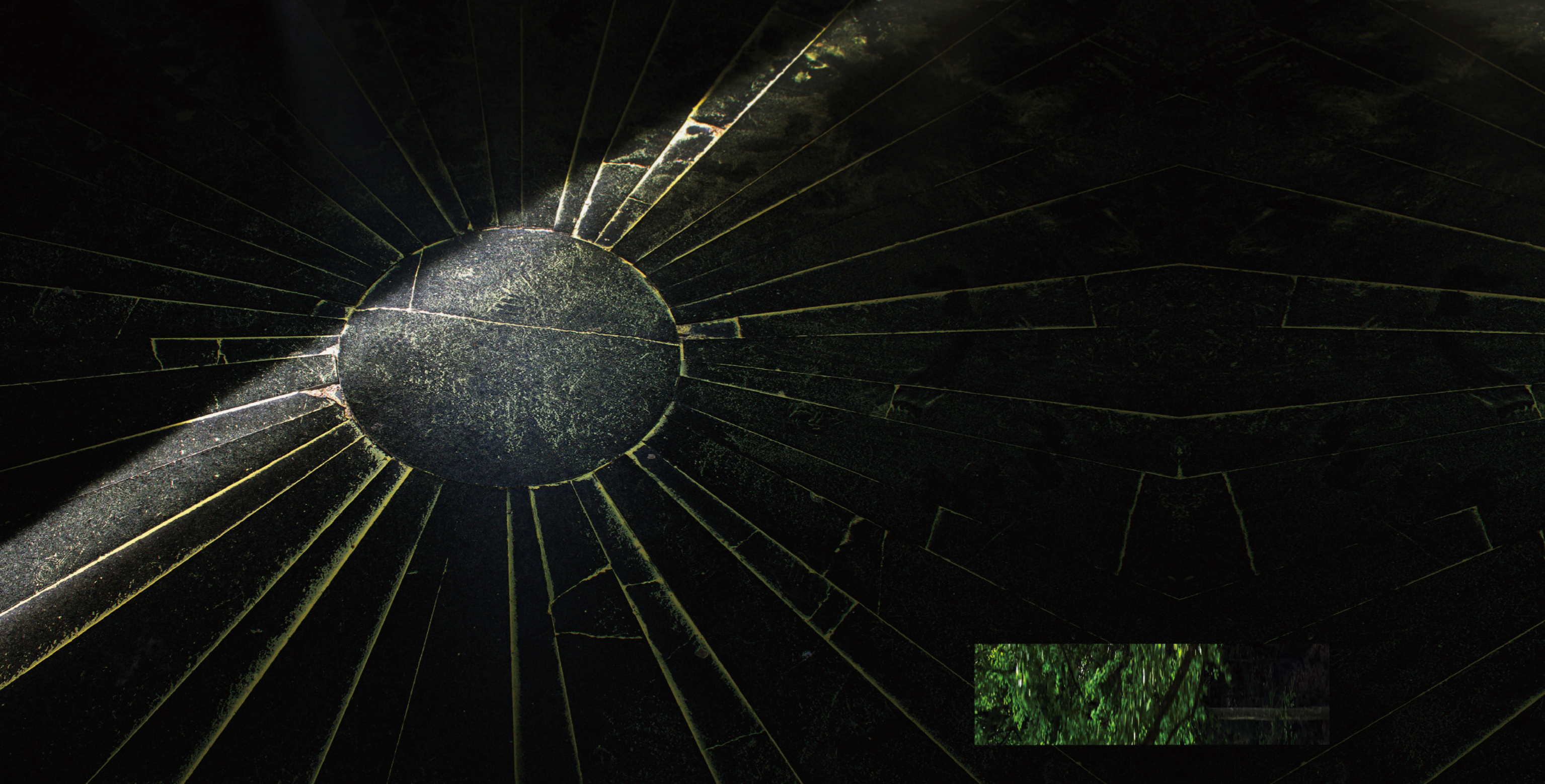
Меморијални музеј на Мраковици

КОЗАРА

1942

KOZARA

Mrakovica Memorial Museum

БОРИС

РАДАКОВИЋ

МЕМОРИЈАЛНИ

МУЗЕЈ

НА МРАКОВИЦИ

КОЗАРА

1941-1942:

СТРАДАЊЕ,
УСТАНАК,
БОРБА

Оснивањем Независне Државе Хрватске (НДХ), 10. априла 1941. године, живот у њеним границама се драстично промјенио, што су посебно осјетили Срби, Јевреји и Роми. Над овим народима почињен је геноцид. Територија НДХ обухватала је данашње државе: Хрватску (без дијела јадранске обале која је припала Италији), Босну и Херцеговину и Срем у данашњој Републици Србији. На чело НДХ дошао је усташки покрет под вођством Анте Павелића.

Убрзо по оснивању НДХ, њено законодавство је почело доносити законе уперене против неподобних народа. Србима је забрањен назив њихове православне цркве, забрањено је национално писмо ћирилица, српске школе итд. Већ крајем априла 1941. године, хрватске снаге починиле су први масовни злочин над српским цивилним становништвом. Било је то у селу Гудовац код Бјеловара. Током 27. и 28. априла 1941,

KOZARA

1941-1942:

ANGUISH,
REBELLION,
COMBAT

With the founding of the Independent State of Croatia on 10th April 1941, life within its borders changed drastically, which was especially felt by Serbs, Jews and Roma. Genocide was committed against these peoples. The territory of the Independent State of Croatia included the present day's states: Croatia (excluding the part of the Adriatic coast that belonged to Italy), Bosnia and Herzegovina and Srem in today's Republic of Serbia. The Independent State of Croatia was led by the Ustasha movement under the leadership of Ante Pavelić.

Shortly after the founding of the Independent State of Croatia, its legislation began to pass laws against unsuitable peoples. Serbs are banned from the name of their Orthodox Church, the national Cyrillic alphabet, Serbian schools, etc. are banned. As early as the end of April 1941, Croatian forces committed the first mass crime against the Serb civilian population. It was in the village of Gudovac near Bjelovar. During 27th and 28th April 1941, about 190 Serb "men, residents of a dozen villages in

ликвидирано је око 190 српских „мушкараца, становника десетак села у бјеловарском крају“. Био је то почетак Геноцида над Србима у НДХ.

Током првих мјесеци постојања НДХ, усташе врше спорадичне злочине, хапсе виђеније Србе попут свештеника, учитеља, интелектуалаца, чланова културно-умјетничких и националних друштава и др. У многим градовима и селима српске православне цркве су затворене, забрањено је богослужење у њима, опљачкане су, оскрнављене или потпуно срушене. Велики број ухапшених свештеника је протјеран у Србију, а многи су ликвидирани заједно са својим вјерницима.

Првим организованим масовним ликвидацијама су, на територији НДХ на којој је живило српско становништво, претходиле припреме у виду јачања усташких формација, ширења србофобије путем писаних медија, радија, кинематографије и оптуживањем Срба за злодјела према Хрватима у прошлости. Одржавани су и народни зборови на којима су усташки функционери хушкали припаднике хрватског римокатоличког и муслиманског становништва на крвави обрачун на српским комшијама. На ширем подручју око Козаре и скоро читаве Босанске Крајине, у том послу се највише истакао бањалучки адвокат Виктор Гутић, усташки стожерник за Босанску Крајину и један од главних инспиратора геноцида над Србима у НДХ. Обилазио је градове и вароши попут Приједора, Козарца, Љубије, Санског Моста и других мјеста

the Bjelovar region" were liquidated. It was the beginning of the genocide against Serbs in the Independent State of Croatia.

During the first months of the Independent State of Croatia's existence, the Usthas committed sporadic crimes, arresting prominent Serbs such as priests, teachers, intellectuals, members of cultural, artistic and national societies, and others. In many towns and villages, Serbian Orthodox churches have been closed, worship services in them banned, they have been looted, desecrated or completely demolished. A large number of arrested priests were expelled to Serbia, and many were liquidated along with their church members.

The first organized mass executions on the territory of the Independent State of Croatia where the Serb population lived, were preceded by preparations in the form of strengthening Ustasha formations, spreading Serbophobia through the print media, radio, cinematography and accusing Serbs of crimes against Croats in the past. Folk choirs were also held, at which Ustasha officials incited members of the Croatian Roman Catholic and Muslim population to a bloody showdown with Serbian neighbors. In the wider area around Kozara and almost the entire Bosnian Krajina, Banja Luka lawyer Viktor Gutić, Ustasha headquarters for the Bosnian Krajina and one of the main inspirers of the genocide against Serbs in the Independent State of Croatia, stood out the most. He visited towns and cities such as Prijedor, Kozarac, Ljubija, Sanski Most and other places and convinced Croats and Muslims that they would not

и са говорница убјеђивао Хрвате и муслимане да неће бити кажњени ако започну ликвидацију Срба и отимање њихове имовине.

Током 1941. године, најмасовнији злочини над Србима у НДХ изведени су крајем јула и почетком августа. Били су организовани од стране врховне власти НДХ ради ликвидације српског становништва. На територији Босне и Херцеговине, најмасовнији злочини су почињени у Босанској Крајини и Херцеговини. То су у народу познати Илиндански покољи. У ликвидацији Срба су, у лето 1941. године, поред регуларних усташких, домобранских и оружничких (жандарских) снага, масовно учествовали и припадници хрватског и муслиманског становништва - тзв. дивље усташе.

Поред ликвидације Срба, геноцид је спровођен и присилним превођењем православних Срба на римокатолицизам или ислам. Тако су, на примјер, након Илинданских покоља, сви преживјели Срби са подручја општине Љубија код Приједора преведени на римокатолицизам. Обред прекрштавања спроведен је у хрватском селу Шурковцу. На ширем подручју око села Сухача код Босанског Новог, римокатолички и муслимански вјерски представници улазили су у сукоб око тога ко ће више Срба превући на своју страну.

Злочини над Србима у Босанској Крајини су се, крајем јула и почетком августа 1941. године, подударили са масовним српским устанком против НДХ. Српски народ је предосјетио шта му се спрема, а могао је да види злочине, хапшења

be punished if they started liquidating Serbs and seizing their property.

During 1941, the most massive crimes against Serbs in the Independent State of Croatia were committed in late July and early August. They were organized by the supreme authority of the Independent State of Croatia for the liquidation of the Serbian population. In the territory of Bosnia and Herzegovina, the most massive crimes were committed in the Bosnian Krajina and Herzegovina. These are the well-known Ilindan massacres (*Holiday of St. Prophet Elijah). In the summer of 1941, in addition to the regular Ustasha, Home Guard and armed (gendarme) forces, members of the Croat and Muslim populations took part in the liquidation of Serbs - the so-called wild Ustashes.

In addition to the liquidation of Serbs, the genocide was carried out by forcibly converting Orthodox Serbs to Roman Catholicism or Islam. Thus, for example, after the Ilindan massacres (*Holiday of St. Prophet Elijah), all surviving Serbs from the area of the municipality of Ljubija near Prijedor were converted to Roman Catholicism. The rite of baptism was performed in the Croatian village of Šurkovac. In the wider area around the village of Suhaća near Bosanski Novi, Roman Catholic and Muslim religious representatives clashed over who would draw more Serbs to their side.

At the end of July and the beginning of August 1941, the crimes against Serbs in the Bosnian Krajina coincided with the mass Serbian uprising against the Independent State of Croatia. The

и пљачку коју су спроводиле усташе и наоружани цивили у мјесецима прије устанка. Народ се прво дигао око Дрвара, 27. јула 1941. године, а онда су се редом „подигла” скоро сва подручја Босанске Крајине са српским становништвом.

На устанничкој територији Козаре се, крајем 1941. године, налазило између 800 и 900 устаника. И овдје су апсолутну већину чинили припадници српског народа, док су малобројни несрби међу устаницима били комунисти који су по партијској дужности дошли међу устанике. Током 1941. и прве половине 1942. године, српски устаници на територији НДХ ће се постепено подијелити на партизане и четнике и међусобно сукобљавати. На подручју Козаре и околине, већина устаника била је у партизанским јединицама које су биле под политичким и идеолошким вођством Комунистичке партије Југославије.

Козарски партизани су успјели да, до прољећа 1942. године, ослободе скоро читаву планину Козару. У то вријеме, на Козари се налазило око 3.500 наоружаних партизана, сврстаних у батаљоне Другог крајишког народноослободилачког партизанског одреда. Вођство козарских партизана одлучило је да изврши напад на град Приједор и варош Љубију, те тако дође до великог ратног плијена, пољуља морал хрватским и њемачким снагама и пресјече важну комуникацију између Бањалуке и Загреба. Приједор је ослобођен 16. маја, а Љубија 17. маја 1942. године. Партизани су се задржали у Приједору и Љубији

Serbian people foresaw what had been prepared for them, and they could see the crimes, arrests and looting carried out by the Ustashes and armed civilians in the months before the uprising. The people first rose up around Drvar, on 27th July 1941, and then almost all areas of the Bosnian Krajina with a Serb population “rose up”. At the end of 1941, there were between 800 and 900 insurgents on the insurgent territory of Kozara. Here, too, the absolute majority were members of the Serbian people, while the few non-Serbs among the insurgents were communists who came among the insurgents on party duty. During 1941 and the first half of 1942, Serbian insurgents on the territory of the Independent State of Croatia would gradually divide into partisans and Chetniks and clash with each other. In the area of Kozara and its surroundings, most of the insurgents were in partisan units that were under the political and ideological leadership of the Communist Party of Yugoslavia.

By the spring of 1942, the Kozara partisans had succeeded in liberating almost the entire Kozara mountain. At that time, there were about 3,500 armed partisans on Kozara, classified in the battalions of the Second Krajina People’s Liberation Partisan Detachment. The leadership of the Kozara partisans decided to attack the city of Prijedor and the town of Ljubija, thus gaining great spoils of war, shaking the morale of Croatian and German forces and cutting off important communication between Banja Luka and Zagreb. Prijedor was

до 10. јуна 1942. године. Тога дана започела је велика хрватско-њемачка офанзива на партизани и народ Козаре за коју је била задужена борбена група „Западна Босна“. У неким документима шифровани назив операције на Козару био је „Ксавер“. Током офанзиве на Козару било је ангажовано око 11.000 њемачких и 19.000 хрватских војника. На челу борбене групе „Западна Босна“ био је постављен њемачки генерал Фридрих Штал.

Током првих дана офанзиве на Козару, партизани су пружили снажан отпор знатно надмоћнијем непријатељу. Пред притиском снажнијег непријатеља, партизани су се постепено повлачили дубље у Козару. Са њима се повлачили и око 80.000 цивила, углавном Срба. Збјегови народа били су организовани по општинама и срезовима. Народ са подручја Босанског Новог склањао се у долину ријеке Мљечанице, од засека Бокана до потока Грабовац. Становништво општине Босанска Костајница склањало се на простор Грачанице, Мљечанице и Палежа. Из среза Приједор бјегало се такође на подручје Мљечанице (рејон Широка Лука), затим на подручје Маслин Баира, Градине и Команде. Са територије Босанске Дубице бјегало се на подручје ушћа Грачанице, Пашиних конака и Палежа.

Када је постало јасно да партизани не могу да пруже отпор, команда је одлучила да покуша са пробојем непријатељског обруча. Штаб одреда и Окружни комитет КПЈ одржали су састанак 2. јула на Мраковици и донијели одлуку о пробоју

liberated on 16th May and Ljubija on 17th May 1942. The Partisans remained in Prijedor and Ljubija until 10th June 1942. On that day, a large Croatian-German offensive against the partisans and the people of Kozara began, for which the combat group “Western Bosnia” was in charge. In some documents, the code name of the operation on Kozara was “Xaver”. During the offensive on Kozara, about 11,000 German and 19,000 Croatian soldiers were engaged. German General Friedrich Stahl was appointed head of the “Western Bosnia” battle group.

During the first days of the offensive in Kozara, the partisans offered strong resistance to a much superior enemy. Before the pressure of a stronger enemy, the partisans gradually retreated deeper into Kozara. About 80,000 civilians, mostly Serbs, withdrew with them. The refugees of the people were organized by municipalities and counties. The people from the area of Bosanski Novi took refuge in the valley of the river Mlječanica, from the hamlet of Bokana to the stream Grabovac. The population of the municipality of Bosanska Kostajnica settled in the area of Gračanica, Mlječanica and Palež. From the Prijedor district, they also fled to the area of Mlječanica (Široka Luka region), then to the area of Maslin Bair, Gradina and Komanda. From the territory of Bosanska Dubica they fled to the area of the mouth of Gračanica, Paša's lodgings and Palež.

When it became clear that the partisans could not resist, the command decided to try to break through the enemy's ring. The headquarters of

обруча. Вријеме пробоја било је 3-4. јули 1942. године, на подручју Патрије. То је југозападни дио Козаре, у близини села Горњи Јеловац. Задати правац пробоја био је на линији Јеловац-Јутрогашта-Градина-Крива Ријека-Каран. У пробој се кренуло тачно у поноћ између 3. и 4. јула. Снаге Првог и Ударног батаљона успјеле су да пробију обруч на линији Патрија-Планиница-Јутрогашта. Други батаљон заустављен је на Југовића брду и уз велике губитке био приморан да се повуче на почетне положаје. Овим је и Трећи батаљон, чији је лијеви бок био угрожен повлачењем Другог батаљона, био приморан да се повуче.

Током акције пробоја обруча, успјели су се извући Први и Ударни батаљон и са њима око 10.000 цивила, углавном са подручја среза Босански Нови. У обручу су остали Други, Трећи и Четврти батаљон Другог КНОП одреда и дијелови Четвртог батаљона Прве крајишке бригаде. Са њима је у Козари остао велики број цивила и сви рањеници. Сутрадан, 4. јула, дошло је до велике кризе међу снагама које се нису успјеле пробити из обруча. Уложено је много напора да се прихвате и превију нови рањеници из пробоја. У овако тешкој ситуацији преостало војно и политичко руководство устаника на Козари, на челу са члановима штаба одреда Јосипом Мажарем Шошом и Милошем Шиљековићем, донијели су одлуку о новом пробоју обруча.

Други пробој извршен је тачно у поноћ између 4. и 5. јула, на истом подручју као и претходни, само са мало суженим фронтом. Овај пут

the detachment and the District Committee of the CPY held a meeting on 2nd July in Mrakovica and made a decision to break through the ring. Breakthrough time was 3rd - 4th July 1942, in the Patria area. It is the southwestern part of Kozara, near the village of Gornji Jelovac. The given direction of the breakthrough was on the line Jelovac-Jutrogošta-Gradina-Kriva Rijeka-Karan. The breakthrough started exactly at midnight between 3rd and 4th July. The forces of the First and Strike Battalions managed to break through the ring on the line Patrija-Planinica-Jutrogošta. The second battalion was stopped on Jugovića hill and with great losses was forced to withdraw to the starting positions. With this, the Third Battalion, whose left flank was threatened by the withdrawal of the Second Battalion, was forced to withdraw.

During the action of breaking through the ring, the First and Strike Battalions managed to escape, together with some 10,000 civilians, mostly from the area of the Bosanski Novi district. The Second, Third and Fourth Battalions of the Second KNOP (*Krajina People Liberation Movement) Detachment and parts of the Fourth Battalion of the First Krajina Brigade remained in the ring. A large number of civilians and all the wounded remained with them in Kozara. The next day, July 4, there was a great crisis among the forces that failed to break out of the ring. A lot of effort had been made to accept and bandage the new wounded from the breakthrough. In such a difficult situation, the remaining military and political leadership of the insurgents on Kozara, led by members

Br. inv. **4.871**

NEGATIV 6 x 6
Kutija film **6 x 9**

Legenda: **Zločin ustaša na Kozari.
Kozara, 1942. g.**

Tema: **41**

FOTOGRAFIJA
Original Kopija **2**

Veza sa drugim
kartonima br.:

Format: **-**

Autor:

Vrijeme snimanja:
1942. g.

Prodato ili poklonjeno:

Kada:

Datum obnove:

NA IZLOZBI

ODRŽAVANU

U STAMPI

борбе су биле жешће и са много више губитака. Непријатељ је био у још бољем положају јер је довукао појачања и боље утврдио своје положаје. Други крајишки одред је претрпио велике губитке, а само мање групе бораца су успјеле да се пробију из обруча. Већина преживјелих партизана остала је заробљена у обручу, заједно са цивилима и рањеницима. Десетковани одред од око 400-500 наоружаних партизана повукао се на брдо Живодер код села Војскове. Ту је, под руководством Јосипа Мажара Шоше и Милоша Шиљековића, одлучено да се преостале снаге разоружају, разбију на мање групе и сакрију од непријатеља да би се касније нашле на задатим зборним мјестима на Козари. Оружје је требало сакрити на погодним мјестима. Исто наређење упућено је и цивилима на Козари. Ово наређење је спроведено у дјело иако су постојала неслагања и захтјеви да се борба настави. Нарочито су наставак борбе захтјевали Козарчани чије су се породице налазиле у збјеговима. Одређене групе устаника нису дозволиле да буду разоружане и отишле су својим породицама на Козару, док се већина млађих бораца повиновала наређењу.

Након престанка организованог партизанског отпора на Козари, цивилно становништво и рањеници остављени су на милост и немилост хрватским и њемачким јединицама. Рањени партизани су углавном ликвидирани на лицу мјеста, на подручјима козарских болница или мјестима гдје су били сакривени. Тешки рањеници у подземном бункеру под Пројсом, у долини Мљечанице (Широка Лука), рањеници у

of the detachment headquarters Josip Mažar Šoša and Miloš Šiljegović, made a decision on a new breakthrough of the ring.

The second breakthrough was made exactly at midnight between 4th and 5th July, in the same area as the previous one, only with a slightly narrowed front. This time the fights were fiercer and with many more losses. The enemy was in an even better position as it drew reinforcements and better established its positions. The second Krajina detachment suffered heavy losses, and only smaller groups of fighters managed to break out of the ring. Most of the surviving partisans remained trapped in the ring, along with civilians and the wounded. A decimated detachment of about 400-500 armed partisans retreated to Živoder hill near the village of Vojskove. There, under the leadership of Josip Mažar Šoša and Miloš Šiljegović, it was decided to disarm the remaining forces, break them into smaller groups and hide them from the enemy, only to later find themselves at the assigned assembly points on Kozara. The weapons were to be hidden in suitable places. The same order was sent to civilians in Kozara. This order was carried out even though there were disagreements and demands that the fight continues. The people of Kozara, whose families were in exile, especially demanded the continuation of the fight. Certain groups of insurgents did not allow themselves to be disarmed and went to their families in Kozara, while most of the younger fighters obeyed the order.

After the end of the organized partisan resistance in Kozara, the civilian population and the

болници на Витловској и на другим подручјима, откривани су, ликвидирани, а негдје су и запаљени заједно са болницама и скровиштима хране. У документима и литератури наводи се цифра од 450 до 500 рањеника на Козари, али могуће да их је након покушаја пробоја било знатно више.

Страшна судбина задесила је и цивиле на Козари. Они који нису погинули од ратних дејстава или ликвидирани на Козари, спроведени су у логоре. Прихватни логори формиран су свуда око Козаре, а већина ликвидираних логораша скончала је у комплексу логора Јасеновац, Сајмишту у Земуну, а неки су завршили у логорима у Норвешкој и Њемачкој.

У близини мјеста пробоја обруча, у селу Горњи Јеловац, налази се стратиште Мацурска крчевина (заселак Мацуре, Горњи Јеловац) гдје је ликвидирано око 312 српских цивила. О овом злочину није ништа пронађено у хрватским и њемачким документима, као да се није никад десио. У подруму породичне куће Милутина Мацуре пронађено је оружје којим су клани цивили, на штапу са обје стране причвршћена су сјечива.

Један дио цивила са Козаре, углавном жене и дјеца, завршио је у Славонији, размјештен по хрватским селима као бесплатна радна снага. Многи од њих су се касније вратили на Козару. Укупна страдања цивилног становништва Козаре током Другог свјетског рата прелазе 40.000 ликвидираних или страдалих лица.

wounded were left at the mercy of Croatian and German units. The wounded partisans were mostly liquidated on the spot, in the areas of the hospitals in Kozara or the places where they were hidden. The seriously wounded in the underground bunker under Projs, in the valley of Mlječanica (Široka Luka), the wounded in the hospital on Vitlovska and in other areas, were discovered, liquidated, and in some places were set on fire together with hospitals and food hiding places. Documents and literature state the number of 450 to 500 wounded on Kozara, but it is possible that there were significantly more of them after the breakthrough attempt.

A terrible fate befell the civilians in Kozara. Those who did not die from the war or were liquidated in Kozara were taken to camps. Reception camps sprang up all around Kozara, and most of the liquidated camp inmates ended up in the Jasenovac camp complex, Sajmište in Zemun, and some ended up in camps in Norway and Germany.

Near the place where the ring broke through, in the village of Gornji Jelovac, there is the execution site Macurska krčevina (hamlet Macure, Gornji Jelovac) where about 312 Serb civilians were killed. Nothing about this crime was found in Croatian and German documents, as if it had never happened. Weapons with which civilians were slaughtered were found in the basement of Milutin Macura's family house, blades were attached to a stick on both sides.

A part of the civilians from Kozara, mostly women and children, ended up in Slavonia,

Од тога броја, око 12.000 су дјеца до 15 година старости. Минимум двије трећине страдалих цивила живот је изгубило током офанзиве или у логорима и стратиштима након офанзиве, током чишћења Козаре од српског становништва.

Страдање српске дјеце са Козаре било би још бројније да није било помоћи коју је за Србе у усташким концентрационим логорима покренула Дијана Будисављевић. Помоћ коју је покренула и организовала ова храбра жена, поријеклом Аустријанка, убрзо ће прерасти у организовану акцију помоћи под називом „Акција Дијане Будисављевић“. До октобра 1941. године, успјела је да окупи значајан број сарадника, а акција је, до 1942. године, прерасла у једну од најсложенијих и најплеменитијих акција такве врсте у Европи. Захваљујући Дијани и њеним сарадницима, преко 7.000 српске дјеце спасено је из логора у Независној Држави Хрватској. Дијана је са својим сарадницима направила картотеку са подацима и фотографијама за више од 12.000 дјеце коју је након рата морала предати Министарству социјалне политике. Након тога губи се траг Дијаниној картотеци, а тиме и подаци о дједи која су била усвојена у хрватским породицама.

Становништво Козаре које се из логора вратило у своја села или избјегло заробљавање, страдало је и након офанзиве. Највећа страдања у другој половини 1942. године на Козари била су покољи српског становништва у селима Велико и Мало Паланчиште и Горњи Јеловац. Наиме, преживјеле партизанске снаге, окупљене након

deployed in Croatian villages as free labor. Many of them later returned to Kozara. The total suffering of the civilian population of Kozara during World War 2 exceeded 40,000 liquidated or killed people. Out of that number, about 12,000 were children under 15 years of age. At least two-thirds of the civilian casualties lost their lives during the offensive or in the camps and execution sites after the offensive, during the cleansing of Kozara from the Serb population.

The suffering of Serbian children from Kozara would have been even more numerous if there had not been the aid initiated and organized for Serbs in Ustasha concentration camps by Diana Budisavljević. The help initiated and organized by this brave woman, of Austrian origin, will soon grow into an organized action of help called “Action of Diana Budisavljević”. By October 1941, she had managed to gather a significant number of associates, and by 1942, the action had grown into one of the most complex and noble actions of its kind in Europe. Thanks to Diana and her associates, over 7,000 Serb children were rescued from a camp in the Independent State of Croatia. Diana and her associates made a file with data and photographs for more than 12,000 children, which she had to hand over to the Ministry of Social Policy after the war. After that, the trace of Diana’s file is lost, and thus the data on children who were adopted in Croatian families.

The population of Kozara who returned to their villages from the camp or escaped capture, perished even after the offensive. The greatest

велике офанзиве из љета 1942, наставиле су своја дејства током септембра и октобра исте године на подручју Козаре. То је довело до покретања нове, мање офанзиве на неким подручјима ове планине.

Ову офанзиву усташе су поново искористиле за ликвидацију што већег броја Срба, без обзира што се већином радило о женама и дједи. Током ове офанзиве извршен је један од најбруталнијих злочина над Србима, кад је за три дана (21-23. октобар) заклан 411 становник Великог Паланчишта (од чега 218 дјеце узраста до 14 година). У Малом Паланчишту заклано је 98 цивила (од чега 52 дјетета), а у исто вријеме покољ је извршен и у селу Горњи Јеловац, на мјестима Лакино кућиште, код Хајдучког извора и у Кнежевића Луци. Из села Горњи Јеловац је, током Другог свјетског рата, страдало 626 цивила (359 одраслих и 267 дјеце). Од овога броја, 50 мајки убијено је заједно са својом дјецом, а евидентиране су 34 породице које нису преживјеле рат. Највише жртава је било током 1942. године.

Преживјеле партизанске снаге, окупљене након велике офанзиве из љета 1942, наставиле су своја дејства током септембра и октобра исте године на подручју Козаре. То је довело до покретања нове, мање офанзиве на неким подручјима ове планине.

sufferings in the second half of 1942 in Kozara were the massacres of the Serb population in the villages of Veliko and Malo Palančište and Gornji Jelovac. Namely, the surviving partisan forces, gathered after the great offensive from the summer of 1942, continued their actions during September and October of the same year in the area of Kozara. This led to the launch of a new, smaller offensive in some areas of this mountain.

The Ustashas used this offensive again to liquidate as many Serbs as possible, regardless of the fact that most of them were women and children. During this offensive, one of the most brutal crimes against Serbs was committed, when in three days (21st – 23rd October), 411 residents of Veliki Palančište were slaughtered (of which 218 children under the age of 14). 98 civilians (of which 52 children) were slaughtered in Malo Palančište, and at the same time the massacre was carried out in the village of Gornji Jelovac, in places Lakino kućište, near Hajdučki izvor and in Kneževića Luka. During World War II, 626 civilians (359 adults and 267 children) from the village of Gornji Jelovac died. Out of this number, 50 mothers were killed along with their children, and 34 families who did not survive the war were recorded. The highest number of victims was during 1942.

The surviving partisan forces, gathered after the great offensive of the summer of 1942, continued their actions during September and October of the same year in the area of Kozara. This led to the launch of a new, smaller offensive in some areas of this mountain.

МАРИЈНА

ЉУБИЧИЋ

БОГУНОВИЋ

МЕМОРИЈАЛНИ

МУЗЕЈ

НА МРАКОВИЦИ

КОЗАРА ЈЕ СВОЈЕ ГРАНЕ РАШИРИЛА

Узевши у обзир историјске догађаје и географске карактеристике, Козару можемо сматрати невеликом планином великога срца. Смјештена је у сјеверозападном дијелу Републике Српске и окружена ријекама: Савом на сјеверу, Врбасом на истоку, Саном на југу и Уном на западу. Протеже се у дужини до 70 км, а у ширини до 30 км. Између планине Козаре и наведених ријека смјештене су општине: Приједор, Нови Град, Костајница, Козарска Дубица, Градишка, Лакташи и Бања Лука.

У Другом свјетском рату је извршен геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима у Независној Држави Хрватској. Свој врхунац је достигао управо на подручју Козаре и Поткозарја. Био је то један од најбруталнијих видова геноцида над Србима: неоспорно је и страдање дјеце. Посљедице овог злочина становници козарских општина осјећају и данас. За њих је ова планина значила и спас и мјесто гдје су заувјек остали своје најмилије.

KOZARA SPREAD IT'S BRANCHES

Taking into account historical events and geographical characteristics, Kozara can be considered a small mountain with a big heart. It is located in the northwestern part of the Republic of Srpska and is surrounded by the rivers: the Sava in the north, the Vrbas in the east, the Sana in the south and the Una in the west. It stretches up to 70 km in length and up to 30 km in width. Between Kozara mountain and the mentioned rivers there are the municipalities: Prijedor, Novi Grad, Kostajnica, Kozarska Dubica, Gradiška, Laktaši and Banja Luka.

During the World War II, genocide was committed against Serbs, Jews and Roma in the Independent State of Croatia. It reached its peak in the area of Kozara and Potkozarje. It was one of the most brutal forms of genocide against Serbs: the suffering of children is indisputable. The consequences of this crime are still being felt by the inhabitants of Kozara municipalities. For them, this mountain meant both salvation and a place where they left their loved ones forever.

Након успостављања власти Независне Државе Хрватске на овом простору и доласка првих њемачких, а затим и усташких јединица, живот сваког Србина тешко се могао назвати животом. Законске одредбе НДХ озакониле су пљачку, исељавање, забрану коришћења ћирилице, суђења на лицу мјеста и остале мјере које су водиле уништењу српског живља, а веома брзо усташе су почеле и пљенидбу јеврејске имовине. Ипак, све то показало се као мања мука у односу на серију убистава и клања која су убрзо услиједила, а која су позната под називом Илиндански покољ Срба.

Све ово је навело становнике села и градова да, већ 1941. године, спас потраже на Козари. Добро познајући своју планину и њен терен, становништво је на Козари изградило склоништа у која се склањало током сваког упада усташа у село. Ови упади вршени су сваког мјесеца, некад и по више пута, и сваки пут су били праћени пљачком, паљењем имовине и убиствима, па су ова скровишта за неке породице постала и нова мјеста за живот, стварајући нераскидиву везу између планине и њених становника.

У децембру 1941. године, у Паланчишту је заглањена школа и црква, као и све зграде у којима су људи живјели, барем у оном дијелу гдје сам ја живио. Усташе су честито из Приједора, с обзиром на близину

After the establishment of the government of the Independent State of Croatia in this area and the arrival of the first German and then Ustasha units, the life of every Serb could have hardly be called life. The legal provisions of the Independent State of Croatia legalized robbery, forced exodus, a ban on the use of the Cyrillic alphabet, on-site trials and other measures that led to the destruction of the Serb population, and very soon the Ustashes began seizing the Jewish property. However, all this proved to be less of a torment in relation to the series of murders and massacres that soon followed, which are known as the Ilindan (*Holiday of St. Prophet Elijah) massacre of Serbs.

All this led the inhabitants of villages and towns to seek salvation in Kozara as early as in 1941. Being well-acquainted with their mountain and its terrain, the population in Kozara built shelters, where they took refuge each time the Ustashes invaded the village. These intrusions were carried out every month, sometimes a number of times, and each time they were accompanied by looting, burning of property and homicides, so these hiding places for some families became new places to live, creating an unbreakable link between the mountain and its inhabitants.

In December 1941, a school and a church were set on fire in Palančište, as well as all the buildings in which people lived, at least in the area where I lived. The Ustashes often came from Prijedor to the village, given the proximity of

Паланчишћа, излазиле у село, и увијек су њонекој ликвидирале. Прва ликвидација били су њаоци, убили су их и њриѡрѡали у кѡѡоличком ѡробљу. С обзиром на ѡо да су усѡиаше честѡ уѡадале у село, ми смо се ѡреселили на Козару, у дио који се звао Вис, и ѡпракѡично смо ѡу живјели до слома козарске офанзиве. Честѡ смо бјегали на Козару, ѡа се враѡимо, ѡа оѡеѡ бјегимо. Нисмо били сиѡурни јер смо били ниско ѡрема Приједору. Уѡлавном су усѡиаше долазиле у село.

(Свједочење Миће Бановића, рођеног у Великом Паланчишту 5. марта 1932, дато аутору текста 23. септембра 2014. године)

Другу нераскидиву нит представљала је и чињеница да су се Срби из градова а потом и из села, већ након првих хапшења и убистава склонили на Козару и одатле повели устанак. Козара је представљала интересну сферу и за њемачке и усташке јединице јер је контрола над Козаром значила контролу над општинама које је окружују. Тако је ова невелика планина постала мјесто од великог значаја за све: и за цивиле, и за партизански покрет и за њемачко-усташку власт.

Своје највеће страдање, које ће и обиљежити њену историју, становништво је доживјело љета 1942. године, током војне операције Битка

Palančište, and always liquidated some of the people. Hostages were the first ones liquidated, they were killed and buried in a Catholic cemetery. Because of the fact that the Ustashas often invaded the village, we moved to Kozara, to the area called Vis, and we practically lived there until the collapse of the Kozara offensive. We often fled to Kozara, then we came back, then we ran away again. We were not safe because we were low towards Prijedor. Most often, it was the Ustashas who came to the village.

(The testimony of Mićo Banović, born in Veliko Palančište on 5th March 1932, given to the author of the text on 23rd September, 2014)

Another unbreakable thread was the fact that Serbs from the cities and then from the villages, already after the first arrests and murders, took refuge in Kozara and led an uprising from there. Kozara represented an area of for both German and Ustasha units for the reason that the control over Kozara meant the control over the municipalities that surrounded it. Thus, this small mountain became a place of great importance for everyone: civilians, partisan movement and German-Ustasha power.

The population experienced its greatest suffering, which will mark its history, in the summer of 1942, during the military operation the Battle of Kozara that was carried out by the Western Bosnia battle group. It was this name of the

на Козари коју је извела борбена група Западна Босна. Управо овај назив офанзиве објаснио је значење које је ова планина имала за народ. Током ове офанзиве, према до сада познатим и коришћеним подацима, на Козари се нашао збјег од 80.000 људи, који су претежно чиниле жене, дјеца и старци. Становништво се склањало на онај дио Козаре који му је био најближи, па су се тако мјештани села Верићи и Бистрица скривали око Тисова врела. Села Ламовита, Омарска и Бабићи склањала су се око Малога Кусача, са сјеверне стране Виса и Голе планине. Највећи збјег налазио се у долини Мљечанице, око Маслин Баира, на Градини и око Команде.

Народ се расѡоредио долином Мљечанице. Са собом је ѡоѡјерао сѡоку и ѡонио све шѡо је на брзину усѡио да ѡокуѡи. Породице су наложиле ваѡру и ѡриѡремале храну. Уочима им се видјела забринуѡосѡи и ѡуѡа. Скуѡили су се ѡоѡиѡички радници и одбо-рници, ѡа су ѡочели да размаѡрају шѡа ѡреба да се ради. Повезали смо се и са друѡовима на ѡоложају и ѡако усѡосѡавили чврсѡу везу између фронтѡа и народа... Свакодневно се води борба на Поѡлеђеву и на Паѡрији. Има досѡа ѡоѡинулих и рањених које носе у болницу у Козари. Провели смо овдје десетѡ дана. Сиѡуација је заусѡа ѡешка. Понесѡаје и хране. Поред ѡоѡа,

military offensive that explained the significance which this mountain had for the people. During this offensive, according to the data known and used so far, there were 80,000 people that found refuge in Kozara, among which there were mostly women, children and the elderly. The population took refuge in the part of Kozara that was closest to them, so the inhabitants of the villages of Verići and Bistrica hid around Tisovo vrelo. The villages of Lamovita, Omarska and Babići took refuge around Mali Kusač, on the northern side of Vis and Gola planina. The largest refuge was in the Mlječanica valley, around Maslin Bair, on Gradina and around Komanda.

The people placed themselves in the valley of Mlječanica. They led the cattle with them and took everything they managed to pick up quickly. Families would lite a fire and prepare food. There was concern and sadness in their eyes. Political workers and councilors gathered, so they started considering what should be done. We also connected with our positioned comrades, and thus established a strong connection between the front-line and the people ... There are daily fights on Pogledovo and Patrija. There are a lot of dead and wounded who are being taken to the hospital in Kozara. We have spent ten days here. The situation is really difficult. We are running out of food, too. In addition, heavy rains began to fall, and the people were under

почеле су да падају и обилне кише, а народ се налазио под дрвећем или у бајтама од трања, кроз које је прокишњавало. Авиони су често надлијетали и бацали бомбе које су падале на масу у збјегу, па су дијелови људског тијела лејјели на све стране. Људи су бјежали не знајући како да сасу живој.

Драган Згоњанин

По завршетку офанзиве, према званичним подацима, у дванаест сабирних и концентрационих логора одведено је 68.600 Козарчана. Од овога броја, 23.858 су дјеца старости до 14. година. Најсуровији облик геноцида над Србима у НДХ био је одвајање дјеце од мајки и одвођење у логоре формиране специјално за њих: Горња Ријека, Јастребарско и Сисак, који су за циљ имали „одгој и преваспитавање партизанске дјеце“.

Тој јутра после ноћи у којој нико није сјавао, када се само наизглед све смирило, разлејла се логором усјашка команда: „Жене са малом дјецом у сирож!“ Убрзо после команде усјашављен је велики кривудасти ред на неравној обали Саве. Колико је у том сирожу било мајки са дјецом? То ваљда никада нико неће сазнати. Знам, било је много дјеце свих узраса. Јер, ријечке су мајке изод Козаре, које су имале само једно дијете. Усташе су почеле да

trees or in shelters made of branches, through which it was leaking. Planes often flew over and dropped bombs that fell on the mass in exile, so parts of the human bodies flew in all directions. People fled not knowing how to save lives.

Dragan Zgonjanin

After the end of the offensive, according to the official data, 68,600 people of Kozara were taken to twelve mass and concentration camps. There were 23,858 children under the age of 14 among them. The most cruel form of genocide against Serbs in the Independent State of Croatia was the separation of children from their mothers and taking them to camps formed especially for them: Gornja Rijeka, Jastrebarsko and Sisak, which aimed to “raise and re-educate partisan children”.

That morning, after a night during which no one slept, when everything only seemed to be calmed down, the Ustasha command dispersed to the camp: “Women with small children, in the line!” Shortly after the command, a large winding line was established on the uneven bank of the Sava. How many mothers with children were in that line? I guess no one will ever know. What I know, is that there were a lot of kids of all ages. Because, mothers under Kozara rarely had only one child. The Ustashes began

узимају прво дјеци из наручја, а онда и ону одраслију, што су се скривала иза мајчиних хаљина. Ту, поред сирожја, сјајали су паркирани камиони, у које су слајали дјецу оштрину из мајчиног наручја. Од вриске, дјечије плача и неког жуца ништа се није могло разабрати. Неколико немачких официра сјајало је по страни и фотографисало нас. Са њима је био и Макс Лубурић, командант логора, који смо упознали већ првог дана када је сјајао на каици крај јонинске моста са корбачем у руци. Иза њих многе жене су лежале у прабини, без свијести, а неке су већ биле полудјеле... у логору Сјара Градишка, који је познат као одјељак јасеновачког логора за жене, налазио се и дјечији логор. Тој љети у њему је завладала епидемија заразних обољења. Обољеле су ликвидирали на разне начине од пушења цијенкалијем до смрти на шаванима градишке казнионе.

Драгоје Лукић

Један од непобитних доказа о каквим се логорима заиста радило свакако је и *Дневник Фране Иловара*, гробара у Јастребарском. У ову књижицу Иловар је записивао колико је дјеце дневно сахрањивано, па је на првој страници записано: до 22/7 укопано дјеце мртве 107. На једној од следећих страница види се и да је

to take the children from their arms first, and then the elder ones, who were hiding behind their mother's dresses. Next to the line, there were parked trucks, in which they stacked children taken from their mother's arms. Out of the screams, the children's cries and the occasional gunshot, nothing could be discerned. Several German officers stood by to photograph us. Maks Luburić, the commander of the camp, was with them when we met him on the first day when he was standing at the gate near the pontoon bridge with a kourbash in his hand. Behind them, many women were lying in the dust, unconscious, and some already got insane... In the Stara Gradiška camp, which is known as a section of the Jasenovac women's camp, there was also a children's camp. An epidemic of infectious diseases took over that summer. The sick were liquidated in various ways, from suffocation with cyanide to death in the attics of the Gradiška penitentiary.

Dragoje Lukić

One of the irrefutable proofs of what kind of camps they really were is certainly *The Diary of Franjo Ilovár*, a gravedigger in Jastrebarsko. In this booklet, Ilovár wrote down how many children were buried daily, so on the first page it is written: up to 22nd July, 107 dead children were buried. On one of the following pages it can be seen that 57

покопано 57 дјевојчица и 50 дјечака, а вођена је евиденција о смртности дјеце од 23.7. па до 10.10.1942. године. *Дневник Франје Иловара* је дио сталне музејске поставке Меморијалног музеја на Мраковици. Битка на Козари и све што је након ње услиједило, оставила је трајне посљедице на овом подручју. Већина села остала је спаљена и пуста, забиљежен је велики број фамилија које нису преживиле Други свјетски рат. Ово можемо видјети на примјеру села Велико Паланчиште гдје је потпуно угашено двадесет и шест породица. Ово је, нажалост, само један такав примјер. Тешко се на терену Козаре и Поткозарја може наћи породица која неког није изгубила или на Козари, или у неком од логора Независне Државе Хрватске.

Историјски догађаји чувају се од заорава кроз научне радове, књижевна дјела, поезију и прозу, умјетничка дјела, музејска истраживања и изложбе. Због своје комплексности, историјски догађаји на Козари током Другог свјетског рата захтјевали су укључивање више научних дисциплина. Свој допринос овој теми дали су бројни аутори, историчари, правници, књижевници, музејски стручњаци и др. Међутим, када желимо да одређене историјске догађаје сачувамо од заорава, није довољно само да их памтимо, већ је веома важан и начин на који их памтимо. То се посебно мора односити на овакве теме као што је страдање српског цивилног становништва, у овом

girls and 50 boys were buried, and the evidence was kept on child mortality from 23rd July to 10th October 1942. *The diary of Franjo Ilovar* is part of the permanent museum exhibition of the Memorial Museum in Mrakovica. The battle of Kozara and everything that followed after it, left lasting consequences in this area. Most of the villages remained burned and deserted, and it was recorded that a large number of families did not survive World War II. We can see this in the example of the village of Veliko Palančište, where twenty-six families were completely extinguished. Unfortunately, this is just one such example. It is impossible to find a family in the area of Kozara and Potkozara that has not lost someone, either in Kozara or in one of the camps of the Independent State of Croatia.

Historical events are kept from oblivion through scientific theses, literary works, poetry and prose, works of art, museum research and exhibitions. Due to its complexity, historical events in Kozara during the Second World War II required the inclusion of several scientific disciplines. Numerous authors, historians, lawyers, writers, museum experts and others have contributed to this topic. However, when we want to preserve certain historical events from oblivion, it is not enough just to remember them, what is also important is the way we remember them. This must especially refer to matters such as the suffering of the Serbian civilian population, in this particular case – in Kozara.

конкретном случају – на Козари. Истраживања, публикације, музејске изложбе и друга дјела која су настајала у послератном периоду била су углавном окренута и фокусирана на војно-политички аспект, партизанску борбу, развој Комунистичке партије и органа нове власти, и често су пренаглашавани успјеси партизанских јединица и сл. Мањи дио ових публикација се бавио истраживањем страдања цивилног становништва. Чак ни велика несразмјера у истраживањима не би представљала велики проблем данас да су догађаји, ствари и радње називани правим именима. Зато имамо генерације које су научиле да су се на Козари „партизани борили против непријатеља“, без прецизирања националне структуре партизанских јединица и без јасне дефиниције непријатеља. Другу погрешну тезу која не говори о стварном стању догађаја представља назив „жртве фашистичког терора“. Овај назив, којем такође недостаје прецизна национална структура, својом недовољно јасном дефиницијом прекрио је чињеницу да се у далеко највећем постотку ради о српским жртвама. Ови заједнички називи примјетни су не само у стручним радовима, већ и у поезији насталој у самом народу. Скоро сав ток Другог свјетског рата (побједе, порази, страдање становништва, збјегови и др.) описан је у народним пјесмама. Пјесме су настајале у козарским селима, у партизанским јединицама, на положају, у збјеговима... и јасно осликавају ратне догађаје, али је и овдје примјетан наротив који ће се примјењивати након рата.

Research, publications, museum exhibitions and other works created in the post-war period were mainly focused on the military-political aspect, partisan struggle, development of the Communist Party and the new government, and often overemphasized the success of partisan units and the like. A small part of these publications researched the suffering of the civilian population. Even a great disparity in research would not be a big problem today if the events, things and works were called by their real names. That is why there are generations that have learned that “partisans fought against the enemy” in Kozara, without specifying the national structure of partisan units and without a clear definition of the enemy. The second erroneous thesis that does not speak about the real state of events is the phrase “victims of fascist terror”. This term, which also lacks a precise national structure, with its insufficiently clear definition overshadowed the fact that by far Serb victims prevail in the largest percentage. These common terms are noticeable not only in professional works, but also in poetry created by the people themselves. Almost the entire course of the World War II (victories, defeats, suffering of the population, refugees, etc.) is described in folk songs. The songs were composed in the villages of Kozara, in partisan units, in frontlines, in retreats... and they clearly depict the events of the war, but here, too, the narrative that will be applied after the war is noticeable.

*Цвјећај цвијеће свакојакх боја
на гробници њалије' хероја.*

*Гдје је које коло заиџрало, Младеново име
сџомињало.*

Он нам, браћо, никад умро није,

јер му срце сад у нама бије.

Он нам, браћо, никад умријетџ неће,

док се народ џог Козаром креће.

О страдању народа забиљежени су ови стихови:

Кад се, мајко, враћих из акције,

Црни ми се дим из куће вије.

А кад џрићох млада кући ближе,

А из куће црвен џламен лиже.

Али срце за гдјечицом бије.

До сџаре ми куће нишиа није,

Троје гдјеце у кући је мало,

Ајој, срце, шџа си дочекало!

Швабо ми је гдјецу унишиџио,

И у живи оџањ убаџио...

Како је чињеницу о страдању српског народа било јако тешко прикрити, она се морала појавити барем спорадично, па такав примјер представља поема *Сџојанка мајка Кнежойолка* коју је Скендер Куленовић написао управо на Козари, након завршетка офанзиве. Чињеницу о националном идентитету жртава и њихових крвника откривају нам свједочења преживјелих сакупљена у једном броју

*Oh yee, flowers of all colors bloom
on the tomb of the fallen heroes.*

*Wherever the kolo was danced, Mladen's name
was mentioned.*

He never died to us, brethren,

because his heart is beating in us now.

He will never die for us, brethren,

while the people under Kozara are moving.

The following verses are recorded about the suffering of the people:

Oh mother, when I came back home from the action,

Black smoke billowed from my house.

And when I came home closer to it,

then I saw the red flames from the house.

But the heart beats for the children.

I do not suffer because of my old house,

But there are three young children in the house,

Alas, my poor heart, what have you encountered!

A Swabian destroyed my children,

And he put them into the living fire ...

As it was very difficult to hide the fact about the suffering of the Serbian people, it had to appear at least sporadically, so such an example is the poem *Stojanka majka Knežopoljka* written by Skender Kulenović on Kozara, after the end of the offensive. The fact of the national identity of the victims and their executioners is revealed by the testimonies of the survivors collected in a number of publications. However, such examples, given their small number,

публикација. Ипак, овакви примјери, с обзиром на њихову малобројност, нису могли утицати на формирање јасне и правилне културе сјећања и памћења. Што се тиче музеолошких обрада ове теме, оне су биле нешто скромнијег обима, али такође под утицајем тадашњег наратива. Током четворогодишње борбе, Козара је била поприште различитих догађаја, веома важних за њену историју, од којих је сваки за себе могао бити тема за музеолошку обраду. Формирањем низа музејских установа које су се бавиле обрађивањем, музеализацијом и музејским приказом овог периода, своје мјесто добила је и Козара, било као дио изложби које за тему имају Народноослободилачку борбу или јој је у два наврата посвећивана цијела изложба. Први покушај да се музејским средствима прикажу догађаји на Козари, учинио је Музеј револуције Босне и Херцеговине, 1957. године. Петнаест година након ове изложбе приређена је још једна тематска изложба под називом *Козара у љетџо 1942. џодине*, поново у организацији Музеја револуције Босне и Херцеговине. Ова изложба реализована је на четрнаест позиција и обухватала је шест тематских цјелина:

1. Устанак на Козари 1941. године
 - дјелатност КПЈ на припремама за устанак
 - формирање првих оружаних јединица НОП-а и његове значајније акције 1941. године
2. Злочини окупатора и квислинга:
 - терор и репресалије окупатора и квислинга

could not influence the formation of a clear and correct culture of memory and remembrance. As for the museological treatments of this topic, they were somewhat more modest in scope, but also under the influence of the narrative of the time. During the four-year struggle, Kozara was the scene of various events, very important for its history, each of which could be a topic for museological processing. With the formation of a number of museum institutions that dealt with the processing, musealisation and museum display of this period, Kozara got its place, either as part of exhibitions with the theme of the National Liberation Struggle, or even the entire exhibition was dedicated to it twice. The first attempt to show the events in Kozara with museum funds was made by the Museum of the Revolution of Bosnia and Herzegovina in 1957. Fifteen years after this exhibition, there was another thematic exhibition called *Kozara in the summer of 1942*, again organized by the Museum of the Revolution of Bosnia and Herzegovina. This exhibition was realized in fourteen positions and included six thematic units:

1. Uprising in Kozara in 1941
 - activity of the CPY in preparation for the uprising
 - the formation of the first armed units of the National Liberation Movement and its significant actions in 1941
2. Crimes of the occupiers and quislings:
 - terror and reprisals of the occupiers and quislings

Kriegsgefangenenpost

Rückantwortbrief

An den Kriegsgefangenen

Sablic' Bruno

Gefangenennummer: 111323

2678

Lager-Bezeichnung:

M.-Stammlager II C

Greifswald i. Pomm.

Gebührenfrei!

Deutschland (Allemagne)

Absender: Nadawca: Sablic' Bruno
Vor- und Zuname: Karajzowen
Miejscowość: Ort: z. p. Winthorst
Straße: Ulica: Bzr-rodica
Landesteil: Kraj: Tharawa

Dragi Branbo kako šore nalaru
već duže vremena u tuđemu svetu
Dragi Branbo mogući jebiti dar
dobili troje pismo koje staro 10 da
Dragi Branbo proslavima ove naš
godišnje pravnike i sve hoštomo
dosada provodi samo nam je da
osno što vas nema kod kući i
nemaj svahorne slati uputa m
iemo ti svati ni imamo svego
i od nove godine poslali smo 3 pak
štonam pišes što ina novoga ima
Rajko Dastin oviše u vojšku i va
niga se ništa nečije a isto i ro
Stenu Klincova a nam je sve ve
had samo ravaš čijemo dasterim
i adravi i misno svi živi i robu

Misno proveli ove rimške blane. S
nas ve misne nemov ve je profice i
zane imamo i aa sebe i aa narv
Primi porudrav od mile majke i od Dosta
seste i od Stoje i Bose i sve nejake
djee i por od Duše i sve njegove čija

Porudrav od Punitra Barvica Pišini

3. Оружане акције Другог крајишког НОП одреда до јуна 1942. године
 - борбе за мања мјеста и приједорска операција
 - формирање Прве крајишке НОУ бригаде
 - стварање прве партизанске авијације
4. Организовање слободне територије на Козари до лета 1942. године
 - формирање и дјелатност НОО
 - дјелатност друштвено-политичких организација
 - манифестација братства и јединства
5. Непријатељска офанзива на Козару од 10. јуна до 31. јула 1942. године
 - војне операције у току офанзиве
 - страдање народа, збјегови и масовни прогони становништва од стране окупаторских и квислиншких снага
6. Козара након офанзиве:
 - Козара након офанзиве
 - омасовљење и даљи развој НОП-а на Козари
 - допринос народа Козаре у НОР-у и револуцији.

Оснивањем Националног парка „Козара” и подизањем Меморијалног комплекса (Споменик, Меморијални зид и Музеј), створени су услови да се историјски догађаји представе управо тамо гдје су се и одиграли, па је ова изложба постављена у музеју на Мраковици и ту је остала до 1982. године, када је урађена стална музејска поставка *Козара у НОБ-у*. Као и претходне двије изложбе, тако је и за сталну музејску поставку из 1982. године пред стручним радницима Музеја

3. Armed actions of the Second Krajina National Liberation Movement Detachment until June 1942
 - battles for smaller places and Prijedor operation
 - formation of the First Krajina People's Liberation Brigade
 - creation of the first partisan aviation
4. Organizing the free territory in Kozara until the summer of 1942
 - formation and activity of the National Liberation Committees
 - activity of socio-political organizations
 - manifestation of brotherhood and unity
5. Enemy offensive in Kozara from 10th June to 31st July 1942
 - military operations during the offensive
 - suffering of the people, refugees and mass persecution of the population by the occupying and quisling forces
6. Kozara after the offensive:
 - Kozara after the offensive
 - popularization and further development of the National Liberation Movement in Kozara
 - the contribution of the people of Kozara in the National Liberation War and the revolution.

With the establishment of the National Park Kozara and the construction of the Memorial Complex (Monument, Memorial Wall and Museum), conditions were created for historical events to be presented exactly where they took place, so this exhibition was set up in the museum in Mrakovica and remained there until 1982, when

стајао тежак задатак. Комплексне историјске догађаје требало је представити на релативно малом изложбеном простору, а и ова изложба била је под утицајем тадашњег наратива. Стална поставка у музеју на Мраковици обновљена је 2012. године, овај пут уз јаснији и прецизнији научни приступ. Злочинци и жртве јасно су дефинисани, али оно што се ни овај пут није могло урадити, поново због недостатка простора, јесте детаљна и опсежнија обрада свих видова страдања цивилног становништва, с посебним освртом на страдање дјеце. Важно је нагласити да је тема страдања дјеце добила посебан простор у овој музејској поставци, али он поново није довољан да би се ова тешка и комплексна тема јасно обрадила. Овдје је важно напоменути још нешто. И поред тога што Козара данас није на попису обавезних ђачких екскурзија, на годишњем нивоу је посјети велики број школа из окружења. Већина ученика и наставника посјети Меморијални музеј на Мраковици, али је различито мишљење наставника о суочавању ученика са чињеницама о страдању српске дјеце са Козаре. Док једни сматрају да су фотографије и чињенице о начинима на који су ова дјеца страдала трауматичне и да нису за ученике основних школа, други, који су ипак у већем броју, инсистирају на упознавању ученика са овим историјским моментима. Управо због оваквих реакција, пронађен је начин представљања историјских чињеница

the permanent museum exhibition of *Kozara in the National Liberation Confrontation* was made. Like the previous two exhibitions, the museum's permanent exhibition from 1982 faced a difficult task for the Museum's professional staff. Complex historical events were to be presented in a relatively small exhibition space, and this exhibition was also influenced by the narrative of the time. The permanent exhibition in the museum on Mrakovica was renewed in 2012, this time with a clearer and more precise scientific approach. The criminals and victims were clearly defined, but what could not have been done this time either, again due to lack of space, is a detailed and extensive processing of all types of suffering of the civilian population, with special reference to the suffering of children. It is important to emphasize that the topic of children's suffering has been given a special space in this museum exhibition, but it is again not enough to clearly address this difficult and complex topic. It is also here important to point out to something. Despite the fact that Kozara is not on the list of obligatory school excursions today, a large number of schools from the area visit it annually. Most students and teachers visit the Memorial Museum in Mrakovica, but teachers's opinions differ on the students' coping with the facts about the suffering of Serbian children from Kozara. While some believe that the photos and facts about the ways in which these children suffered are traumatic and that they are not for primary school students, others, who are still in large numbers, insist on acquainting students with

који одговара обема странама: документација и фотографије о страдању дјеце смјештени су у један благо издвојен простор, тако да онај ко не жели да види овај дио изложбе - може да га заобиђе.

Узимајући у обзир чињеницу да питање страдања српског цивилног становништва, а посебно страдање дјеце у НДХ, представља тему од изузетног значаја за историју српског народа и за формирање јасне и здраве националне свијести и националног идентитета, исправне културе сјећања и памћења, неопходно је да се ова тема на научни и стручни начин обради и презентује, што је основни мотив и циљ изложбе коју прати овај каталог. Нажалост, ово страдање је обиљежило историју Козаре и измјенило њену будућност оставивши посљедице које се осјете и данас, па ова тема захтјева озбиљан научни приступ и неопходно је да добије и посебну музеолошку обраду. Задатак сваке музејске институције, односно стручних радника музеја је да кроз истраживачи рад непрестано надограђују музејске збирке и да, кроз стручне радове, публикације и изложбе, представе јавности своја нова истраживања. Обе музејске установе - Меморијални музеј на Мраковици и Музеј жртава геноцида из Београда последњих година активно су се бавиле истраживањем геноцида над Србима у НДХ, кроз истраживања архивских фондова, сакупљање свједочанстава малобројних

these historical moments. Due to such reactions, a way of presenting historical facts that suits both sides was found: documentation and photographs of children's suffering are placed in a slightly separated space, so that those who do not want to see this part of the exhibition can bypass it.

Taking into account the fact that the issue of suffering of the Serbian civilian population, and especially the suffering of children in the Independent State of Croatia, is a topic of great significance for the history of the Serbian people and for developing a clear and healthy national consciousness and national identity, truthful culture of memory and remembrance, it is necessary to process and present this topic in a scientific and professional way, which is the basic motive and objective of the exhibition that accompanies this catalogue. Unfortunately, this anguish marked the history of Kozara and changed its future, leaving consequences that are still felt today, so this topic requires a serious scientific approach and it is necessary to get a special museological treatment. The task of every museum institution, i.e., professional museum workers, is to constantly upgrade museum collections through research works and to present their research outcomes to the public through professional papers, publications and exhibitions. Both museum institutions - the Mrakovica Memorial Museum and the Genocide Victims' Museum from Belgrade have been actively researching the genocide of Serbs in the Independent State of Croatia in

преживјелих савременика догађаја и кроз разговоре са посјетиоцима музеја. Из разговора са посјетиоцима музеја на Мраковици, на основу упитника који су саставили стручни радници Музеја, а који су посјетиоци попуњавали последњих неколико година, може се уочити да највећи број посјетилаца страдање српског становништва Козаре и Поткозарја поистовјећује искључиво са офанзивом на Козару љета 1942. године, не знајући скоро ништа о страдању Срба током 1941. године, о тзв. Илинданским покољима Срба, извршеним у свим козарским општинама, када је такође страдао велики број српских цивила. Већина становништва није упозната са чињеницама о појединачним локалним покољима и мјестима страдања, а тек мали део јавности је информисан о судбини дјеце након одвођења у логоре. Оно што је посебно примјетно, а што је већ поменуто у тексту, јесте чињеница да на територији Поткозарја тешко можете срести породицу која није неког изгубила на Козари или у неком од логора Независне Државе Хрватске. Захваљујући разговорима са члановима фамилије настрадалих често смо били у прилици да се повежемо и са преживјелим свједоцима чија су нам свједочанства од непроцјењиве важности за изучавање ове теме јер доносе појединости које документи не могу показати.

*У Сиску су нас расијавили од родитеља.
Најгоре је било када млада жена, која има*

recent years, through examination of archives, collecting testimonies of few surviving contemporaries and conversations with museum visitors. From conversations with visitors of the museum in Mrakovica, based on a questionnaire compiled by museum experts, which visitors have been filling out in recent years, it can be seen that most visitors categorize the suffering of the Serb population of Kozara and Potkozara exclusively within the Kozara offensive in the summer of 1942, knowing almost nothing about the suffering of Serbs during 1941, about the so-called Ilindan (*Holiday of St. Prophet Elijah) massacres of Serbs, carried out in all Kozara municipalities, when a large number of Serb civilians were also killed. The majority of the population is not aware of the facts about individual local massacres and places of torment, and only a small part of the community is informed about the fate of children after they were taken to camps. What is especially noticeable, and what has already been mentioned in the text, is the fact that on the territory of Potkozarje, it is difficult to meet a family that did not lose anyone in Kozara or in one of the camps of the Independent State of Croatia. Thanks to conversations with family members of the victims, we were often able to connect with surviving witnesses whose testimonies are invaluable to us in studying this topic because they bring details that documents cannot show.

*In Sisak, we were separated from our parents.
The worst was when a young woman, who has*

само једно дјетѐ, ѝлаче, не да̄ геѝе, оѝима ѝа. Он ѝо дјетѐ њој у рукама сијече. То ми је било најѝоре, најѝеже ѝледаѝи. Моја мајка би увјек заѝлакала када нас крв ѝоѝѝрица од једне Росе. Она држи оно дјетѐ, сѝиска, а он (уѝѝаѝа, ѝрим.ауѝ.) сијече оно дјетѐ, а крв ѝѝрица свуд ѝо нама. Тако да смо расѝављани. Била је бодљикава жица и ѝѝу су жене биле, а ми смо ишли у бараке. Сјећам се докѝора Педиѝића који је долазио. Увјек смо били у неком ѝѝију-нирању не бисмо ли нашли неку корицу круха, неѝѝо да ѝоједемо... Једну ноћ мајке су омркнуле, а ујуѝру никоѝ није било, све је било ѝуѝѝо. Ми смо одведени у Заѝреб, ѝѝу смо добили креветѝе и добили смо ѝѝуѝе. У Јасѝребарском смо морали ѝазиѝи да се не ѝонокримо на сламу на којој смо сѝавали. Ако се ѝонокриѝ, дође она часна сесѝра и најѝјера ѝе да ѝо ѝоједеш.

(Свједочење Данице Праштало, рођене 1933. године у Агинцима, дато аутору текста 22. маја 2018. године)

Поред посјетилаца из непосредног окружења, којих има највише, треба поменути и посјетиоце из земаља у окружењу, али и оне из европских земаља. Из разговора са њима може се примјетити да се у европским земљама не зна ништа о страдању српског народа у Другом свјетском рату. Такође, различите су реакције на оно што могу видјети у Музеју: од неповјерења

only one child, cries, doesn't give it, grabs it back. He cuts that child in her arms. That hurt me the worst, it was the hardest to witness. My mother would cry whenever the blood splashed us from one woman called Rosa. She held that child, she squeezed it, and he (Ustasha, author's note) cuts that child, and blood squirts all over us. That is how we separated. There was barbed wire and there were women, and we went to the barracks. I remember Dr. Pedišić who was coming. We were always in some spying activities in order to find a crust of bread, something to eat... One night the mothers were there when it became dark, and in the morning there was no one, everything was empty. We were taken to Zagreb, where we got beds and got bedpans. In Jastrebarsko we had to be careful not to urinate on the straw we slept on. If you urinated on the straw, that nun came and made you eat it.

(Testimony of Danica Praštalo, born in 1933 in Aginci, given to the author of the text on 22nd May 2018)

In addition to the visitors from the immediate area, who are prevailing, we should also mention the visitors from the surrounding countries, but also those from European countries. From the conversations with them, it can be noticed that nothing is known in European countries about the suffering of the Serbian people in the World War II. Also, there are different reactions to what they

према ономе што су видјели до непријатне изненађености оним што су видјели и чињеницом да за то до сада никад нису чули. Непознавање историјских чињеница о страдању српског народа код страних држављана није оправдано али је свакако прихватљивије од чињенице да се о судбини народа са Козаре мало зна и у самој Србији, у којој живи велики број српских породица из Босне и Херцеговине, а нарочито из козарских општина. И овдје је примјетна велика разлика у познавању историјских чињеница. Више података о страдању Срба са Козаре знају потомци породица које су се одселиле у Србију, било током Другог свјетског рата, након њега или током последњег рата деведесетих. Становници Србије који немају породичних или пријатељских веза са Србима у Републици Српској, о овом страдању знају јако мало (позната им је чињеница да је на Козару извршена офанзива и неке чињенице о логору Јасеновац), а последњих неколико година примјетно је да постоји и велики број људи који о историјским догађајима на Козари не зна баш ништа. С друге стране, данашња Република Хрватска никада није званично осудила геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима, број жртава се радикално умањује, стратишта, јаме у које су жртве бацане, логори и остала мјеста страдања и злочина нису прописно (често и никако) обиљежена. Имајући у виду све горе наведено, јасно је да кустоси у музејским установама, који у својим рефератима обрађују тему Другог свјетског рата, морају

can see in the Museum: from distrust of what they saw to unpleasant revelation at what they saw and the fact that they have never heard of it before. Ignorance of historical facts about the suffering of the Serbian people by foreign citizens is not justified, but it is certainly more acceptable than the fact that little is known about the fate of the people from Kozara in Serbia itself, where a large number of Serbian families from Bosnia and Herzegovina live, especially those from Kozara municipalities. Here, too, there is a great difference in the knowledge of historical facts. More information about the suffering of Serbs from Kozara is known to the descendants of families who moved to Serbia, either during the World War II, after it or during the last war of the 1990s. Residents of Serbia who do not have family or friendly ties with Serbs in the Republic of Srpska know very little about this suffering (they are aware of the fact that an offensive was carried out in Kozara and some facts about the Jasenovac camp), and in recent years there have been a large number of people who do not know anything about the historical events in Kozara. On the other hand, today's Republic of Croatia has never officially condemned the genocide of Serbs, Jews and Roma, the number of victims is being radically reduced, execution sites, pits into which victims were thrown, camps and other places of suffering and crimes are not properly (often even not at all) marked. Given all of the above, it is clear that curators in museum

имати у виду карактер посјете музеју у којем раде и (не)познавање историјских чињеница о страдању српског народа. Као кустос управо таквог музеја, већ од првих мјесеци рада у музеју на Мраковици, суочавајући се постепено са историјским чињеницама, поставила сам пред себе јасан задатак – не дозволити да истина о страдању српских цивила са Козаре и Поткозарја остане непозната. Сав даљи рад био је усмјерен на истраживање историјске грађе по архивским установама, на прикупљање вербалних свједочанстава без којих немамо јасан увид у перспективу жртве, на публикување стручних радова, али и на разговоре са посјетиоцима како би се добила јасна слика о њиховим потребама и оном што желе да сазнају.

Тачан и прецизан број цивилних жртава са подручја Козаре и Поткозарја тешко је утврдити – према досадашњим процјенама има их преко 40.000. Прецизније податке имамо када је у питању страдање дјеце са овог подручја – захваљујући Драгоји Лукићу који је сакупио податке за 13.138 дјеце која су страдала од 1941. до 1945. године. Сагледавајући ове застрашујуће податке, јасно је да нико нема право да заборави ниједно убијено дијете, да се чињенице о начинима страдања заташкавају, да се заташкава чињеница да су људи страдали зато што су били Срби. Ово морамо да памтимо да се више никада никоме не би поновило.

institutions, who deal with the topic of World War II in their papers, must keep in mind the nature of the visit to the museum where they work and ignorance/knowledge of historical facts about the suffering of the Serbian people. As the curator of such a museum, from the first months of work in the museum in Mrakovica, gradually facing historical facts, I set myself a clear task - not to allow the truth about the suffering of Serbian civilians from Kozara and Potkozarje to remain unknown. All further work was focused on researching historical material in archival institutions, collecting verbal testimonies without which we do not have a clear insight into the perspective of the victim, publishing professional papers, but also talking to visitors in order to get a clear picture of their needs and what they want to learn about.

The exact and precise number of civilian victims from the area of Kozara and Potkozarje is difficult to be determined – according to current estimates, there are over 40,000 of them. We have more precise data when it comes to the suffering of children from this area – thanks to Dragoja Lukić who collected data for 13,138 children who died from 1941 to 1945. Considering these frightening data, it is clear that no one has the right to forget any child killed, that the facts about the ways of suffering are kept secret, that the fact that people died because they were Serbs is hushed up. We must remember this so that it would never happen again to anyone.

АРБУТИНА

БОЈАН

МУЗЕЈ

ЖРТАВА

ГЕНОЦИДА

ГВОЗДЕНИ ОБРУЧ ОКО ПОНОСНЕ ПЛАНИНЕ КОЗАРЕ

Различите цивилизације и културе уграђивале су сопствене доживљаје у митове, легенде и веровања која су шуме чинила магијским местима, симболима тајновитости и опасности, просторима слободе и духовности, уточишта и скровишта. Није било другачије ни код српског народа који је вековима живео и борио се у „океанима српских шума“ – како је забележио француски књижевник и путописац Алфонс де Ламартин путујући српским земљама. Устаничка и државотворна Шумадија била је прекривена храстом, а места у којима су Срби живели најчешће су именована по најзаступљенијем дрвећу тог краја. Шума је била место подизања устанака у временима ратних сукоба, хајдучких одметања и народних уточишта – попримајући мистичне призвуке слободе, херојства и страдања.

Суочавајући се са опасностима од стране непријатеља и борећи се за опстанак, војске и народи проналазили су уточишта и скровишта

AN IRON BESIEGE AROUND PROUD KOZARA MOUNTAIN

Different civilizations and cultures incorporated their own experiences into myths, legends and beliefs that made forests magical places, symbols of mystery and peril, spaces of freedom and spirituality, shelters and hiding places. It was no different with the Serbian people who lived and fought for centuries in the “oceans of Serbian forests” – as noted by the French author and travel writer Alphonse de Lamartine while traveling through Serbian lands. The uprising and state-building Šumadija was covered with oak, and the places where Serbs lived were most often named after the most widespread trees in that area. The forest was a place of uprisings in times of war conflicts, haiduk rebellions and people’s shelters – receiving mystical implications of freedom, heroism and suffering.

Facing the dangers imposed by the enemy and fighting for survival, armies and nations found refuge and hiding places in dense mountainous

у густим планинским и брдовитим шумама. Шуме Фрушке горе, Папука, Псуња, Петрове горе, Велебита, Динаре, Зеленгоре, Волујака, Романије, Игмана и Грмеча током рата постале су симболи слободе и отпора Независној Држави Хрватској и геноцидној политици коју је иста спроводила. Свака од поменутих планина оставила је дубок траг у колективној свести народа. Међутим, једна се издвојила по страдалничкој епопеји – Козара.

Омеђена рекама Савом, Врбасом, Саном, Уном и Гомјеницом, богата биљним и животињским светом и бројним потоцима, Козара својом величином доминира простором Босанске Крајине. Међу петнаест планинских врхова издвајају се два: један по висини – Лисина (978 метара надморске висине) и други по историјском значају – Мраковица, који од 1972. године краси монументални Споменик Револуцији посвећен борби и страдањима партизана и цивила током Битке на Козари, рад вајара Душана Џамоње. Пут ка Мраковици започиње на јужним падинама Козаре, на месту где Козарачка река избија из шуме, у залеђини насеља Козарац. Пролазећи кроз четинарску шуму богату боровима и смрчком, путник намерник ће се, након неколико минута вожње аутомобилом, наћи на платоу Козаре где ће затећи кругове вајара Душана Џамоње.

Употребу и тумачење кругова опажамо у религијским веровањима и предањима, магијским праксама, филозофским учењима, духовним

and hilly forests. During the war, the forests of Fruška gora, Papuk, Psunj, Petrova gora, Velebit, Dinara, Zelengora, Volujak, Romania, Igman and Grmeč became symbols of freedom and resistance to the Independent State of Croatia and the genocidal policy it pursued. Each of the mentioned mountains has left a deep mark in the collective consciousness of the people. However, one of these stood out after its epic of suffering – Kozara.

Bordered by the rivers Sava, Vrbas, Sana, Una and Gomjenica, rich in flora and fauna and numerous streams, Kozara dominates the area of Bosnian Krajina with its size. Among the fifteen mountain peaks, two stand out: one in height – Lisina (978 meters above sea level) and the other in historical significance – Mrakovica, which since 1972 has been adorned by the Monument to the Revolution/**Spomenik Revoluciji*/, the work of sculptor Dušan Džamonja dedicated to the struggle and suffering of partisans and civilians during the Battle of Kozara. The road to Mrakovica begins on the southern slopes of Kozara, at the place where the Kozara river flows out of the forest, in the hinterland of the Kozarac settlement. Passing through a coniferous forest rich in pines and spruces, the accidental traveler will, after a few minutes by car, find himself on the plateau of Kozara, where he will find the circles of sculptor Dušan Džamonja.

We recognize the use and interpretation of circles in religious beliefs and traditions, magical practices, philosophical teachings, spiritual experiences, in astrological and numerological sciences,

искуствима, у астролошким и нумеролошким наукама, архитектури, савременим брендovima. Једно од бројних тумачења кругова, посматрано очима дводимензионалног света, упућује да круг представља безизлазност, геометријски облик који нема почетак, крај, углове, странице, који код човека изазива осећај безнађа, који у временским оквирима представља вечност. Круг, уколико почне да се сужава ка своме центру, спреман је да уништи све постојеће облике који се налазе унутар његовог пречника, све док се не сузи до центра и не постане поново тачка ослобођена свих непожељних елемената. Ипак, постоје две могућности да се из круга изађе уколико почне да се сужава и уништава: пробојем његове кружнице и уздизањем.

Кругови доминирају меморијалним простором на Мраковици и асоцирају на безизлазност и безнађе у којима су се војска и народ нашли у пролеће 1942. године, током формирања непријатељског обруча око планине. Приступну тачку чини круг и велике степенице које воде до централног платоа на којем су приметна три круга мањег обима. Централни плато изведен је у кружном облику у којем господари Споменик Револуцији, док се у подножју Споменика налази и Меморијални музеј на Мраковици. Улазећи у унутрашњи простор Споменика, посетиоци бивају увучени у другу димензију у којој им се пружа могућност да доживе пролеће 1942. године. Идући кроз уске пролазе, сусрећемо се са хоризонтално положеним блоковима око Споменика који својом величином представљају

architecture, modern brands. One of the many interpretations of circles, observed through the eyes of a two-dimensional world, suggests that the circle represents hopelessness, a geometric shape that has no beginning, end, angles, sides, which causes a sense of despair within a person, which represents eternity in the time reference. The circle, if it begins to narrow towards its center, is ready to destroy all existing shapes that are within its diameter, until it narrows to the center and becomes again a point free of all undesirable elements. However, there are two possibilities to get out of the circle if it starts to narrow and devastate: by breaking its ring and by ascension.

The circles dominate the memorial space on Mrakovica and seem to be associated with the hopelessness and despair in which the army and the people found themselves in the spring of 1942, during the formation of the enemy's besiege around the mountain. The access point consists of a circle and large steps leading to a central plateau where three smaller circles are noticeable. The central plateau is built in a circular shape, which is dominated by the Monument to the Revolution/**Spomenik Revoluciji*/, while at the foot of the Monument is the Memorial Museum in Mrakovica. Entering the interior of the Monument, visitors are drawn into another dimension in which they are given the opportunity to experience the spring of 1942. Going through the narrow passages, we meet the horizontally laid blocks around the Monument, with the size that represents a numerically superior enemy, while at the same time we

бројчано надмоћнијег непријатеља, док истовремено осећамо страх и наду народа у збегу Козаре. Погледом усмереним ка висини пружа се вертикални пут ка небу, симболу живота. Посматрањем Споменика са спољашње стране, уочавају се дубоки изрези на споменичком рељефу који рефлектују тамније и светлије мотиве. Удубљени делови којим доминирају тамни мотиви и сенке симболизују смрт, док испупчени и сјајни делови симболизују живот.

Шума, кругови, живот, смрт, борба, пробој, победа, страх, нада, ватре, заставе, звуци, униформе, збегови, деца, мајке, старци, борци – Козара 1942.

У мемоарским записима Ериха Лудендорфа, немачког генерала из Првог светског рата, први пут се појављује фраза *шошални рај* која је сублимирала сва искуства стечена у ратним сукобима од 1914. до 1918. године. Под термином *шошални рај* подразумева се укључивање у ратне сукобе свих људских, материјалних, војних, економских и медијских ресурса који се користе у циљу потпуног уништења непријатеља. У условима тоталног рата, разарања достижу неслућене висине. Градови и насеља уништавају се бомбардовањима, становништво се доводи на ивицу глади блокадама и опсадама, индустријска постројења се избацују из употребе, пропагандно деловање разорно делује на човеково расуђивање, војне жртве достижу неслућене размере. Ипак, најдрастичнија последица тоталног рата јесте масовно страдање

feel the fear and hope of the people in the Kozara runaway. The view directed towards the height provides an upright trail to the sky, a symbol of life. Observing the Monument from the outside, you can see deep cuts on the monument's relief that reflect darker and lighter motifs. The concave parts dominated by dark motifs and shadows symbolize death, while the convex and shiny parts symbolize life.

Forest, circles, life, death, struggle, breakthrough, victory, fear, hope, fire, flags, sounds, uniforms, shelters, children, mothers, the elderly, fighters – Kozara 1942.

In the memoirs of Erich Ludendorff, a German general from the World War I, the phrase *total war* appears for the first time, which sublimated all the experiences gained in the war conflicts from 1914 to 1918. The term *total war* assumes the involvement in war conflicts of all human, material, military, economic and media resources that are used in order to completely destroy the enemy. In the conditions of total war, the destruction reaches unimaginable dimensions. Cities and settlements are being destroyed by bombing, the population is being brought to the brink of starvation by blockades and sieges, industrial plants are being decommissioned, propaganda is having devastating consequences on human reasoning, military casualties are reaching unprecedented extents. However, the most drastic consequence of the total war is the mass suffering of innocent

недужног цивилног становништва, страдање које је свој врхунац достигло за време Другог светског рата, нарочито на европском тлу.

Прва асоцијација на страдање цивилног становништва током Другог светског рата јесте Холокауст извршен над Јеврејима од стране нацистичке Немачке. Холокауст није мимоишао ни Јевреје на простору окупиране Краљевине Југославије, међутим, симбол страдања цивилног становништва током Другог светског рата на простору Козаре нису били Јевреји. Били су то Срби.

Српски народ током Другог светског рата поднео је највеће жртве, и војне и цивилне – веће од свих других народа који су живели у Краљевини Југославији до почетка Другог светског рата. Учествујући у два антифашистичка покрета, српски народ је највише допринео ослобођењу отаџбине. Нашавши се на удару политика које су желеле његово потпуно уништење, српски народ доспео је у арену у којој се борио за биолошки опстанак и у којој је изгубио највише цивилних жртава. Ратни злочини почињени над српским народом од стране немачке, италијанске, бугарске и мађарске војске почињени су на просторима над којима су поменуте војске имале контролу. Драгинац, Краљево и Крагујевац су топоними који нас подсећају на ратне злочине Вермахта; репресалије над локалним становништвом у Црној Гори након избијања Тринаестојулског устанка као и страдања у италијанским логорима Мамула и Превлака, најпрепознатљивији су злочини италијанске

civilians, a suffering that reached its peak during the World War II, especially within the European territory.

The first association with the suffering of civilians during World War II was the Holocaust perpetrated on Jews by Nazi Germany. The Holocaust did not bypass the Jews in the area of the occupied Kingdom of Yugoslavia, however, the symbol of the suffering of the civilian population during the World War II in the area of Kozara was not Jews. It was Serbs.

During the World War II, the Serbian people suffered the greatest sacrifices, both military and civilian – greater than all other peoples who lived in the Kingdom of Yugoslavia until the beginning of the World War II. By participating in two anti-fascist movements, the Serbian people contributed the most to the liberation of the homeland. Faced with the blow of politics aiming at their complete destruction, the Serbian people reached the arena in which they fought for biological survival and in which they lost the most civilian victims. War crimes committed against the Serbian people by the German, Italian, Bulgarian and Hungarian armies were committed in the areas over which the mentioned armies had control. Draginac, Kraljevo and Kragujevac are toponyms that remind us of Wehrmacht war crimes; reprisals against the local population in Montenegro after the outbreak of the 13th July Uprising, as well as the suffering in the Italian camps of Mamula and Prevlaka, are the most recognizable crimes of the Italian army;

војске; бугарски окупатори своје злочиначке трагове оставили су у Бојнику и Сурдулици; мађарски у Новом Саду, Шајкашкој, Шарвару.

Ипак, злочини Независне Државе Хрватске, који се по карактеру и монструозности издвајају од претходно поменутих, оставили су најдубље ране и ожиљке у српском народу. Геноцидна политика Независне Државе Хрватске, коју су пратила злочинства, насиља, разарања и нехуманост, током ратних година досегла је скоро до свих места у којима је живело српско становништво – од Херцеговине до Срема. Међу бројним злочинима који су се догодили током четири ратне године као парадигма издвојили су се злочини у систему јасеновачких логора. Јасеновац, једном речју, у колективном памћењу нације представља геноцид почињен над српским народом од стране Независне Државе Хрватске. Са овим злочиним су нераскидивим крвавим нитима повезана и деца, жене и старци Козаре. Проучавајући динамику злочина почињених унутар јасеновачких логорашких жица, историчари су утврдили да су се најинтензивнији злочини догодили управо након велике немачко-хрватске офанзиве на Козару – у лето 1942. године.

На простору Босанске Крајине, у чијем срцу се налази Козара, страдање српског народа током Другог светског рата било је нарочито изражено. Обраћајући се окупљеном народу у Љубији, у лето 1941. године, Виктор Гутић, предратни бањалучки адвокат и ратни усташки

the Bulgarian occupiers left their criminal traces in Bojnik and Surdulica; Hungarian invaders in Novi Sad, Šajkaška, Šarvar.

However, the crimes of the Independent State of Croatia, which stand out from the previously mentioned in terms of consequences and atrocities, have left the deepest wounds and scars to the Serbian people. The genocidal policy of the Independent State of Croatia, which was accompanied by crimes, violence, destruction and inhumanity, during the war years reached almost all places where the Serb population lived – from Herzegovina to Srem. Among the numerous crimes that took place during the four years of war, crimes in the system of Jasenovac camps stood out as a paradigm. In a single word, in the collective memory of the nation, Jasenovac represents the genocide committed against the Serbian people by the Independent State of Croatia. Children, women and the elderly of Kozara are connected with this crime by unbreakable gory threads. Studying the dynamics of crimes committed within the Jasenovac camp wires, historians have come to the conclusion that the most intense crimes occurred right after the great German-Croatian offensive on Kozara – in the summer of 1942.

In the area of Bosnian Krajina, with Kozara in its heart, the suffering of the Serbian people during the World War II was especially pronounced. Addressing the people gathered in Ljubija in the summer of 1941, Viktor Gutić, a pre-war Banja Luka lawyer and wartime Ustasha pivot for Bosnian

стожерник за Босанску Крајину, наговестио је трагичну судбину српског живља речима: *Удри Србина сјекиром по глави – ником одговарати нећеш и ова ће земља желићи да види Србина*. Гутићеве претње биле су увод у прве масовне злочине на простору Босанске Крајине крајем јула и почетком августа 1941. године, злочине у народу упамћене као Илиндански покољ. Док су вршени злочини у Илинданском покољу, у околини Дрвара се, 27. јула, подиже устанак који се убрзо шири по читавој Босанској Крајини, а један од устаничких центара постаје и планина Козара. Српски народ на Козари, организован у партизанским јединицама, успева до пролећа 1942. године да ослободи читав простор Козаре, да би у мају исте године предузео офанзивне акције чији је најзначајнији успех било ослобођење Приједора 16. маја. Ослобођењем Козаре, Приједора, Босанског Петровца, Дрвара и Гламоча на простору Босанске Крајине формирана је слободна територија која се просторила од реке Саве на северу до планина Козаре и Грмеча на југу. Угрожавајући виталне војне, стратешке, инфраструктурне и комуникацијске интересе Независне Државе Хрватске, слободна територија коју су држале партизанске јединице убрзо се нашла прецртана на непријатељским војним картама као територија која се мора уништити и сурово казнити. Планови о сламању устанка и „чишћењу“ западне Босне били су донети на конференцији у Опатији (2–3. март 1942). Међутим, услед ситуације на другим бојиштима, офанзива је отпочела тек 10. јуна

Krajina, hinted at the tragic fate of the Serb population by saying: *Hit a Serb with an ax to the head – you will not be hold responsible to anyone and this country will seek to see a Serb*. Gutić's threats were the introduction to the first mass crimes in the area of Bosnian Krajina at the end of July and the beginning of August 1941, crimes that are remembered as the Ilindan (*Holiday of St. Prophet Elijah) massacre. While crimes were being committed in the Ilindan massacre, an uprising broke out in the vicinity of Drvar on 27th July, which soon spread throughout the entire Bosnian Krajina, and Kozara Mountain became one of the uprising midpoints. The Serbian people in Kozara, organized in partisan units, managed to liberate the entire area of Kozara by the spring of 1942, and in May of the same year they undertook offensive actions with most significant success being the liberation of Prijedor on 16th May. The liberation of Kozara, Prijedor, Bosanski Petrovac, Drvar and Glamoč in the area of Bosnian Krajina formed a free territory that stretched from the Sava River in the north to the mountains of Kozara and Grmeč in the south. Threatening the vital military, strategic, infrastructural and communication interests of the Independent State of Croatia, the free territory held by partisan units was soon crossed out on enemy military maps as a territory that must be destroyed and severely punished. Plans to crush the uprising and “cleanse” western Bosnia were made at a conference in Opatija (on 2nd and 3rd March, 1942). However, due to the situation on other battlefields, the offensive began only on 10th

исте године. Главни непријатељски удари били су усмерени ка Козари, жаришту устанка и уточишту народа.

Народ је најусио куће и кренуо у Козару. Понијели смо само оно што се мојо носио. Многи су пошјерали и стоку. Тако смо стијели у Козару, започиње сведочанство Анка Жујић, једна од преживелих жена козарачког збег. Офанзива немачко–хрватских снага је, под командом генерала Фридриха Штала, у зору 10. јуна 1942, приморала локално српско становништво да се уз партизанске јединице повлачи у дубину козарачких шума тражећи спас. Према проценама историчара, у шумама Козаре се, током офанзиве, нашло око 80.000 цивила који су се организовано повлачили из својих места. О организованом повлачењу народа на планину верно сведочанство оставио је Велимир Тубић који пише:

Вељко је рекао да сви кренемо према Козари. Када сам се вратио кући, све је било спремно за покрећ. Људи су већ обавијешени. Спремљена је сточна запреја, припремљена храна и сл. Речено је да довеземо што више брашна јер ћемо дуже остати на Козари. Пошјерана је и стока. Тако смо кренули преко села према Козари.

Породице и читава села су, по доласку на Козару, почела са организовањем живота у збегу. Док су мушкарци били на линији фронта, жене,

June of the same year. The main enemy strikes were directed towards Kozara, the hotspot of the uprising and the place of safety for the people.

The people left their houses and went to Kozara. We brought only what could have been carried. Many also chased cattle. That is how we arrived in Kozara, Anka Žujić, one of the surviving women of the Kozara shelter, begins her testimony. At dawn on 10th June, 1942, the offensive of the German–Croatian armed forces, under the command of General Friedrich Stahl, enforced the local Serb population to retreat, along with partisan units, to the depths of the forests of Kozara, seeking deliverance. According to estimation of historians, during the offensive, about 80,000 civilians, who were retreating from their places in an organized manner, were found in the forests of Kozara. Velimir Tubić left a faithful testimony about the organized retreat of the people to the mountain, in his writing:

Veljko said that we should all go to Kozara. When I got home, everything was ready for leaving. People have already been informed. The cattle harness was prepared, food was prepared, etc. It was said to bring as much flour as possible because we will stay longer on Kozara. Cattle were also chased. And this was how we headed across the village towards Kozara.

After arriving to Kozara, families and entire villages began to organize life in the haven. While

деца и старији мештани су у унутрашњости шуме покушавали да успоставе основне услове живота. Примарни задатак био је проналажење склоништа и хране. *Направили смо колибе од дрвета и трања и смјестили се. Колибе су издвојене, у њима породица до породице. Почео је тежак живот,* присећао се Велимир Тубић. Слично су сведочили Раде Кантар и Анка Жујић.

Раде Кантар пише:

Породице су се смјестиле до дрвета, уз сточну зајреју. Понијеле су нешто хране, пошјерале краве, овце и групу стоку. (...) Ипак, мора се рећи да је ситуација била тешка и тужна. Народ се нашао у шумском простору са дијелом покрећне имовине. Вријеме се измјенило, почеле су обилне кише. На брзину направљене бараке почеле су да прокињавају.

Присећајући се козарачких дана, Анка Жујић каже:

Смјестили смо се до дрвета. Ту је свака породица (или неколико њих заједно) направила бајте од трања у којима смо живјели. Све је било подношљиво док није почела да пада киша. Тада су бајте прокињавале, а било је и хладно. Огјећа је ледена, а многи нису успјели да понесу покриваче, па нас је и хладноћа мучила поред осталих тешкоћа.

Поред проблема са склоништима, кишом, хладноћом и одећом, недостатак хране представљао

the men were on the frontline, women, children and elderly were trying to establish basic living conditions in the interior of the forest. The primary task was to find shelter and food. *We made huts out of wood and twigs and settled down. The huts are densely packed, family to family. A difficult life began,* Velimir Tubić recalled. Rade Kantar and Anka Žujić testified in a similar way.

Rade Kantar writes:

The families settled under the trees, next to the cattle harness. They brought some food, chased cows, sheep and other cattle. (...) Yet, it must be said that the situation was difficult and sad. The people found themselves in a forest area with part of their movable property. The weather changed; heavy rains began. The hastily built barracks began to leak.

Recalling the Kozara days, Anka Žujić says:

We settled under the trees. There, each family (or several of them together) made cottages from the branches in which we lived. Everything was bearable until it started to rain. Cottages were leaking then, and it was cold. We had summer clothes with us, and many did not manage to bring blankets, so the cold tormented us, among other difficulties.

In addition to problems with shelters, rain, cold and clothes, the lack of food was one of the biggest problems that endangered the lives of refugees, especially the youngest children. The fires

је један од највећих проблема који су животно угрожавали народ у збегу, нарочито најмлађу децу. Гашене су ватре које су мајке ложиле да би угрејале децу или им спремиле храну јер су одавале положај збегача и чиниле исти лаком метом за непријатељску артиљерију и авијацију. Основне намирнице за прехрану становништва били су производи добијени од стоке која је потерана са народом, затим брашно, кукуруз и пшеница која је транспортована на запрежним колима, као и храна која се могла наћи у шумама Козаре. О глади и потрази за храном сликовито сведочанство нам пружа Душан Видовић Дуле који је своју борбу са глађу описао на следећи начин:

Док сам лежао, покупио сам све мрвице из џепова и провео тако један дан. Онда сам шрпио. Ноћу сам се извлачио. Силазио сам до постола да пијем воде... Почела је глад да ме забрињава. Самоћа такође. Тако сам провео три-четири дана. Онда сам почео лићи да једем. Буково младо лићи исцало је најкусније. Улегао сам ужу. Размишљао сам: „Када Талијани моју јесту мачке, ње, жујеве, зашто и ја не бих појео жују који се поред мене пружао?“ Послије кишице жуј се извукао из своје кућице. Зирао сам га и иледам одакле ћу га записати. Иако тешко, ипак сам га записао. Набио ми се на зуб; онда сам га бацао јер сам схватио да нећу моћи да га једем. Преко дана сам чуо жујање бумбара.

that mothers lit to warm their children or prepare food for them had to be extinguished because they betrayed the haven position and made it an easy target for enemy artillery and aviation. The basic foodstuffs for the population were products obtained from cattle that were displaced with the people, then flour, corn and wheat that was transported in carts, as well as food that could be found in the forests of Kozara. Dušan Vidović Dule gives us a vivid testimony about hunger and the search for food, describing his struggle with hunger with the following words:

While I was lying down, I picked up all the crumbs from my pockets and spent one day like that. Then I suffered. I got out at night. I went down to the stream to drink water... Hunger began to worry me. Loneliness too. This is how I spent three or four days. Then I started eating leaves. The young beech leaves turned out to be the tastiest. I saw a snail. I thought, “If Italians can eat cats, dogs, snails, why shouldn’t I eat the snail that stretches out next to me?” After the rain, the snail got out of his house. I grabbed it and watched where I would bite it. Although it was difficult, I still bit it. It wedged into my tooth; then I threw it away because I realized I wouldn’t be able to eat it. During the day I heard the buzzing of bumblebees. I took off my blouse to catch the bumblebee. I started digging it up and looking for where that honey was. I found the yellow something and started nibbling, but I felt that there was

Скинуо сам своју блузицу да њоме уловим бумбара. Почнем ја раскопавати и изражим игје је шај мед. Нађем оно жуто и почнем трицакати, али осјећим да нема меда. Онда сам нашао сџабло јабуке, дивљакиње. То је велика радоси. Набрао сам јуна њедра јабука и у шоку ноћи пренио у своју лоју у бујади. Несџало је јабука, а ја сам оиети џадан. Друје ноћи сам набрао још јабука. Како сам имао џалијанску јушкку, јабуке сам избоцкао бајонетом, а затим их сџавио на сунце да их оно осуши и извуче киселину. Послије сам у шуми нашао кош кукуруза који су сељаци сакрили. У кошу сам поред кукуруза пронашао и комад џлајна и два клујка вуне. Најео сам се јабука и кукуруза. Када сам почео да једем кукуруз, заболои ме је сџомак. Изнуреноси и слабоси досџизали су врхунац.

Врџ смрџи Хуга Симберга, финског сликара, у свету симболистичког сликарства се истакао својом парадоксалношћу приказујући људске скелете – симболе смрти како водом поливају биљке у врту – симболе рођења и живота. Током јуна и јула 1942. године, Врџ смрџи је, са сликарског платна Музеја уметности Атенеум у Хелсинкију, оживео у шумама Козаре. Налети немачких авиона, дејствовање артиљерије и продирање непријатељске пешадије на обронке Козаре иза себе су остављали многобројне

no honey. Then I found an apple tree, a wild tree. It was a great joy. I picked the armful of the apples and carried them to my place in the bush during the night. The apples have gone, and I'm hungry again. The other night I picked more apples. As I had an Italian rifle, I stabbed the apples with a bayonet and then put them in the sun to dry them and extract the acid. Later I found a basket of corn in the woods that the villagers had hidden. In addition to the corn, I found a piece of linen and two balls of wool in the basket. I ate apples and corn. When I started eating corn, my stomach hurt. Exhaustion and weakness reached their peak.

The Garden of Death by Hugo Simberg, a Finnish painter, stood out in the world of symbolist painting with its paradoxical portrayal of human skeletons – symbols of death that are watering plants in the garden – symbols of birth and life. During June and July of 1942, *the Garden of Death*, from the painting canvas of the Ateneum Art Museum in Helsinki, became reality in the forests of Kozara. The attacks of German planes, the action of artillery and the breakthrough of enemy infantry on the slopes of Kozara left behind many extinguished lives. Testimonies about the devastating consequences of the actions of the enemy army are provided by those survived:

It was July. It was dawning early, so German planes started beating as early as 4 o'clock in the morning. The corpses of women, children

угашене животе. О разорним последицама деловања непријатељске војске више преживелих оставља сведочанства:

Јули је мјесец. Рано је свањивало, џако да већ од 4 сати ујутру почињу да шуку немачки авиони. На сваком кораку леже лешеви жена, дјеце и сџараца. Ми протазимо поред њих. Преорана је чџава земља ми нама, бомбама и пранаџама.

Сида Марјановић

Нисмо моџи да издржимо загах лешева. Скоро на сваком кораку је лежао мрџвац. Било је џу и нејријатељских војника и уџинулих животиња. Узели смо џешкире и сџављали их на усџа и нос како бисмо издржали смрад. Почели смо да закопавамо, али нисмо усџјели. Нејријатељ је џосџавио џосаду нејосредно уз Козару, код Маџура. И њему је било немоџуће издржати смрад лешева. Тада је све лешеве џосу живим кречом.

Перо Гајић

Мали Сџанко, мој прџодишњи браџи, разболио се. Тешко дише. Зове: „Мама, мама, Гојко, Гојко, боли, боли.“ Мајка је џлачна и забринуџа. Најсџарији сам, а немоћан да јој џомоћнем. Дошле су и прве кише. Покривачи су напустили. Мокри смо. Цвокоћемо. Крче цријева збоџ џлади. Плачу дјеца. Дању су авиони надлџјетали наша

and the elderly lie at every step. We witness this passing by. The whole country was plowed with mines, bombs and shells.

Sida Marjanović

We couldn't stand the smell of corpses. A corpse lay at almost every step. There were also enemy soldiers and dead animals. We took towels and put them on our mouths and noses to withstand the stench. We started burying, but we didn't succeed. The enemy set up a crew right next to Kozara, near Macura. And it was impossible for the enemy as well to endure the stench of corpses. Then they sprinkled all the corpses with quicklime.

Pero Gajić

Little Stanko, my three-year-old brother, fell ill. He's breathing hard. He calls: "Mom, mom, Gojko, Gojko, it hurts, it hurts." The mother is crying and she is worried. I am the oldest, and unable to help her. The first rains have come. The blankets got soaked. We are wet. We are shivering. Our intestines are cramping with hunger. The children are crying. During the day, planes are flying over our shelters, so close to us as if they would stick in the tree tops. They were dropping bombs and firing machine guns in the woods. Pieces of human bones and flesh

склонишћа, само шћо не зайну за дрвеће. Бацали су бомбе и митраљирали њо шуми. По дрвећу леће комади костију и меса. Крава рањена у задње ноје покушава да се диће. Ућлашени коњ јури низ Мачковац према Зиданом млину. Требало је предвече сакућшћи сћоку.

Гојко Вукадиновић

Тоћовске ћранаће и мине ћадале су у масу рањеника и народа. Насћоао је мейеж. Лећјели су у зрак људи и сћока, мијешајући се са камењем, земљом и лишићем. Изћедало је да се нико неће извући.

Милорад Викало

Ушла сам у дворишће једне кућнице, на улазу у Козару. Видјела сам жену која се ћородила. Арћиљеријска ћранаћа разлијела јој је дио шћијела, а дијетје је остћало на мајчиној врћци. Више се и не сјећам чиме сам раздвојила мајку од дјететћа. Ушла сам у кућу. Примјећујем мрћве. Све је у овој кућници ћобијено. Гранатћа је разлијела кров, а изћинули су сви који су се у њој нашли. Био је шћо језив ћризор.

Марија Каус Шкундић

Сведоци козарске епопеје оставили су за собом упечатљива сведочанства о трагедији коју

are flying through the trees. A cow wounded in the hind legs is trying to get up. A frightened horse is running down Mačkovac towards Zidani mlin. The cattle were supposed to be gathered in the early evening.

Gojko Vukadinović

Cannon shells and mines fell on the mass of the wounded and people. There was a commotion. People and cattle flew into the air, mingling with rocks, earth and leaves. It seemed that no one would escape.

Milorad Vicalo

I entered the yard of a house, at the entrance to Kozara. I saw a woman who had given birth. An artillery shell had blown up part of her body, leaving the child on her mother's umbilical cord. I don't even remember how I separated the mother from the child. I entered the house. I notice the dead. Everyone in this house was killed. The shell blew up the roof, and all those who were inside were killed. It was a scary sight.

Marija Kaus Škundić

Witnesses of the epic of Kozara left behind striking testimonies about the tragedy they survived. Many women, the elderly, children and

су преживели. Велики број жена, старца, деце и бораца за то није имао прилику. Своје животе окончали су у шумама Козаре, у поткозарским селима, у логорима широм Независне Државе Хрватске и поробљене Европе. Прилику за сведочење нису добила ни бројна деца која су преживела офанзиву, збегове и логоре. Иако физичка смрт није допрла до њихових тела, духовна и идентитетска јесте. Распоређена у бројне породице у којима нису имала прилику да спознају своје порекло, род и идентитет, преживела козарачка деца су деценије живота провела називајући се другим именима, презименима, исповедајући другу веру. Стиче се утисак да су Џамоњини кругови обавили велом тајне све те мале животе које су животни путеви заувек одвели од родне Козаре и да им управо ти кругови нису допуштали да пронађу пут којим би се вратили своје извору.

Зато су сведочанства преживелих изузетно драгоцене. Ниједно написано слово и ниједна написана реч историчара не може ни приближно дочарати трагедију *Њозденој обруча око бунћовне Козаре* – како је о јуначкој планини писао Бранко Ћопић. Борба за живот, борба за децу, синове, очеве и браћу, борба против глади, хладноће и непријатеља, борба за опстанак, физички, духовни, идентитетски. Дух борбе, пркоса и истрајности прожима сваку реч коју су оставили за собом као сведочанство о њиховим подвизима и трагедијама. Враћајући се својим згариштима, крајишке жене у црним марамама проналазиле су свакодневно снагу и мотив да наставе животе

fighters did not have the opportunity to do so. They ended their lives in the forests of Kozara, in the villages of Kozara, in camps throughout the Independent State of Croatia and enslaved Europe. Numerous children who survived the offensive, refugees and camps did not get the opportunity to testify. Although physical death did not reach their bodies, spiritual and identity death did. Distributed in numerous families in which they did not have the opportunity to know their origin, lineage and identity, the surviving children from Kozara spent decades of their lives calling themselves by other names, surnames, professing another religion. One gets the impression that Džamonja's circles wrapped a veil of secrecy on all those little lives whose life's paths took them away from their native Kozara forever, and that those circles did not allow them to find a way to return to their source.

That is why the testimonies of the survivors are extremely valuable. Not a single written letter and not a single written word of a historian can even remotely conjure up the tragedy of *the iron besiege around the rebellious Kozara* – as Branko Ćopić wrote about the heroic mountain. This was the struggle for life, the struggle for children, sons, fathers and brothers, the struggle against hunger, cold and enemies, the struggle for survival, physical, spiritual, identity. The spirit of struggle, defiance and perseverance permeates every word they leave behind as a testimony to their exploits and tragedies. Returning to their burnt places, Krajina

без својих најмилијих, без своје деце, мужева, без својих породица. Обавијене црним, симболом мајки и бака Босанске Крајине, али и свих српских крајина у којима се проливала праведна и невина крв, чувале су сећања и преносиле их својим најмлађима на обновљеним огњиштима.

На крају, послужићемо се још једним одломком насталим из пера Бранка Ђопића. У трећем делу *Пионирске трилогије*, у роману *Бишка у златној долини*, Бранко Ђопић пише о сусрету немачког команданта и заробљене групе девојака са Козаре. Обраћајући се заробљеним Козарчанкама, немачки командант вичући прети речима да ће седам година смрдеати Козара, алудирајући на суровост којом ће поступати немачки војници. Нена Боканова, једна од заробљеница коју Бранко Ђопић описује као изразито поносна, одговара немачком команданту: *Седам сто година година стомињаће се слава Козаре*. Снажне и заветне речи Нене Боканове, поносно изговорене немачком окупатору, симболично су приказале заветне идеале убаштињене у биће српског рода.

Козара је данас, осамдесет година након страдања, и даље један од најснажнијих симбола трагедије српског народа у Независној Држави Хрватској. Превазишавши своје регионалне оквире, уткала је своју епопеју у колективно памћење целокупног српског народа. Њена прошлост прожима појединце и заједнице који својим сећањима и памћењима не дозвољавају заборав. Поносна Козара уградила је себе

women in black scarves found the strength and motivation to continue living without their loved ones, without their children, husbands, without their families. Dressed in black, a symbol of mothers and grandmothers of the Bosnian Krajina, but also of all Serbian regions in which honest and innocent blood was shed, they kept memories and passed them on to their youngest at the renovated hearths.

In the end, we will use another excerpt written by Branko Ćopić's pen. In the third part of the *Pioneer Trilogy* /**Pionirska trilogija*/, in the novel *The Battle of the Golden Valley*, Branko Ćopić writes about the meeting between a German commander and a captured group of girls from Kozara. Addressing the captured Kozara women, the German commander shouted and threatened that Kozara would stench for seven years, alluding to the cruelty with which the German soldiers would act. Nena Bokanova, one of the prisoners whom Branko Ćopić describes as extremely proud, answers the German commander: *The glory of Kozara will be mentioned for seven hundred years*. The strong pledge of Nena Bokanova, proudly spoken to the German occupier, symbolically showed the earnest ideals inherited in the being of the Serbian nation.

Today, eighty years after the suffering, Kozara is still one of the strongest symbols of the tragedy of the Serbian people in the Independent State of Croatia. Having transcended its regional framework, it has woven its epic into the collective

у српски колективни идентитет. Препознајући важност Козаре у савременом тренутку, Музеј жртава геноцида је, у сарадњи са Меморијалним музејом на Мраковици, уприличио изложбу у години када обележавамо тужну осамдесетогодишњицу козарачке трагедије, у намери да сачувамо од заборава судбине страдалних, храбрих и поносних предака Козаре.

memory of the entire Serbian people. Its past permeates individuals and communities whose memories and recollections do not allow them to be forgotten. Proud Kozara built itself into the Serbian collective identity. Recognizing the importance of Kozara in modern times, the Genocide Victims Museum, in cooperation with the Memorial Museum in Mrakovica, organized an exhibition in the year when we mark the sad eightieth anniversary of the tragedy on Kozara, in order to save from oblivion, the fate of perished, brave and proud ancestors of Kozara.

Аутори изложбе изражавају захвалност Архиву Републике Српске, Музеју Републике Српске, Народној и универзитетској библиотеци Републике Српске, Републичком секретаријату за вјере Републике Српске и Музеју Козаре на прилици да обаве истраживања, као и на грађи уступљеној за изложбу.

Посебну захвалност аутори изложбе изражавају директору Националног парка „Козара“ г. Божидару Николетићу, директору Архива Републике Српске г. Бојану Стојнићу, директору Музеја Републике Српске г. Давору Стрики, директорки Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске гђи Љиљи Петровић Зечић, в.д. директору Републичког секретаријата за вјере Републике Српске г. Драгану Давидовићу, и директору Музеја Козаре у Приједору г. Зорану Радоњићу.

Посебне изразе захвалности аутори упућују г. Дарију Дринићу, начелнику Одјељења за односе и сарадњу са Српском православном црквом Републичког секретаријата за вјере Републике Српске, на уступљеној грађи, експонатима, и саветима који су допринели успешној реализацији изложбе.

The authors of the exhibition express their gratitude to the Archive of the Republic of Srpska, the Museum of the Republic Srpska, the National and University Library of the Republic of Srpska, the Republic Secretariat for Religions of the Republic of Srpska and the Kozara Museum for the opportunity to conduct research, as well as for the material provided for the exhibition.

In particular, the authors of the exhibition express their gratitude to the Director of the National Park "Kozara" Mr. Božidar Nikoletić, the Director of the Archives of the Republic of Srpska Mr. Bojan Stojnić, the Director of the Museum of the Republic of Srpska Mr. Davor Strika, the Director of the National and University Library of the Republic of Srpska Mrs. Ljilja Petrović Zečić, Acting Director of the Republic Secretariat for Religions of the Republic of Srpska Mr. Dragan Davidović, and to the Director of the Kozara Museum in Prijedor, Mr. Zoran Radonjić.

The authors express special gratitude to Mr. Dario Drinić, Head of the Department for Relations and Cooperation with the Serbian Orthodox Church of Republic Secretariat for Religions of the Republic of Srpska, for the donated material, exhibits, and advice that contributed to the successful realization of the exhibition.

КОЗАРА 1942

Ауџори ѿексѿова и изложбе

Бојан Арбутина, Музеј жртава геноцида, Република Србија

Марина Љубичић Богуновић, Меморијални музеј на Мраковици, Република Српска

Борис Радаковић, Меморијални музеј на Мраковици, Република Српска

Издавач

Музеј жртава геноцида

Трг Николе Пашића 11, Београд

www.muzejgenocida.rs

За издавача

Дејан Ристић

Извршна уредница

Александра Мишић

Умејнички дирекѿор ѿројекѿа

др ум Никола Радосављевић, Музеј жртава геноцида, Република Србија

Прелом

Станоје Рнић

Лекѿура

Исидора Ињац

Превод

Оливера Ристић

Шѿамѿа

Intra Net Centar

Тираж

200

ISBN

978-86-86831-81-1

KOZARA 1942

Authors of the exhibition

Bojan Arbutina, Genocide Victims' Museum, Belgrade, Republic of Serbia

Marina Ljubičić Bogunović, Mrakovica Memorial Museum, Prijedor, Republic of Srpska

Boris Radaković, Mrakovica Memorial Museum, Prijedor, Republic of Srpska

Publisher

Genocide Victims' Museum

Trg Nikole Pašića 11, Belgrade

www.muzejgenocida.rs

For the Publisher

Dejan Ristić

Executive Editor

Aleksandra Mišić

Art Director of the Project

Nikola Radosavljević, Ph.D. in Arts; Genocide Victims' Museum, Belgrade

Text Design

Stanoje Rnić

Proofreading

Isidora Injac

Translation

Olivera Ristić

Printed in Republic of Serbia by

Intra Net Centar, Belgrade

Print run

200

ISBN

978-86-86831-81-1

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

ISBN 978-86-86831-81-1

COBISS.SR-ID 68190473